

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови, літератури та методики навчання

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ
ВИВЧЕННЯ СКЛАДНОГО БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ

Магістерська робота
зі спеціальності 014 Середня освіта
(Українська мова і література)
студента 61-2У групи
Навчально-наукового інституту
філології та історії
Шматка Данила Олексійовича

Науковий керівник:
кандидат педагогічних наук,
доцент **Лучкіна-Загородня Любов Василівна**

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СКЛАДНОГО БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ	9
1.1. Лінгвістична природа складного безсполучникового речення	9
1.2. Проблема класифікації безсполучникових речень у сучасному мовознавстві.....	19
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ СКЛАДНОГО БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	35
2.1. Аналіз програм, підручників з теми дослідження.....	35
2.2. Аналіз рівня сформованості знань і вмінь з вивчення безсполучникового складного речення в школі.....	47
2.3. Методичні рекомендації щодо вивчення безсполучникового складного речення в 9-му класі.....	59
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	86
ДОДАТКИ.....	93

ВСТУП

Практичне оволодіння українською мовою передбачає обов'язкове формування навичок вживання синтаксичних одиниць мови, зокрема безсполучникових складних речень. Саме синтаксис посідає центральне місце в мовній системі та забезпечує виконання комунікативної функції, а також є фундаментом, на якому розвивається мислення учнів, формуються мовленнєві навички школярів.

Незважаючи на те, що сучасний шкільний курс синтаксису української мови не позбавлений мовного компонента, збагачення мовлення учнів деякими видами синтаксичних конструкцій здійснюється недостатньо активно. Зокрема, форма безсполучникового складного речення інколи використовується учнями в процесі породження власного висловлювання.

Складне речення (у тому числі безсполучникове) як одиниця мови комунікативного рівня є найважливішим мовним засобом для передачі, насамперед, динамічної, діяльнісної, а також статистичної картини матеріального та ідеального світу; воно дає уявлення про складні асоціативні зв'язки явищ дійсності: порівняльних, умовних, часових, причинно-наслідкових та ін.

Порівняно зі сполучниковими, безсполучникові складні речення слугують яскравим виражальним засобом мовлення, передусім, розмовного.

Окрім того, в сучасній українській мові особливо активно виявляється дія «закону мовної економії» (або економії мовних засобів). Прагнення економичності висловлювання виявляється в різних рівнях мовної системи, зокрема й у синтаксисі. Підвищення ролі імпліцитних виразників зв'язку призводить до словесного ущільнення синтаксичних одиниць і, як наслідок, до їх смислової ємності.

Отже, оволодіння безсполучниковими складними реченнями розвиває в учнів здатність до логічного мислення, формує вміння аргументувати й узагальнювати факти, встановлювати взаємозв'язки явищ, а також дозволяє

доцільно, точно, чітко, емоційно й лаконічно передавати свої думки і почуття. З огляду на це цілеспрямована робота з активізації безсполучникових складних речень у мовленні учнів є необхідним компонентом процесу навчання української мови.

Проведений аналіз усного та писемного мовлення учнів засвідчив, що вони в основному використовують прості та складнопідрядні речення. Безсполучникові складні речення зрідка трапляються в мовленні старшокласників і майже відсутні в письмовому. У творчих роботах учнів переважає суто літературно-книжне мовлення: за умови формальної правильності мовлення воно є безособовим і безбарвним, у якому відсутня творча, оригінальна дослідницька думка. Учні не розуміють доцільності вибору та стилістичної специфіки тієї чи іншої граматичної форми і внаслідок цього не використовують багаті функціонально-стилістичні можливості безсполучникових складних речень під час продукування власних текстів відповідно до запропонованої ситуації та завдань комунікації.

Практика навчання засвідчує, що учні старших класів не усвідомлюють стилістичні можливості безсполучникових речень, характерних для книжних стилів писемного мовлення, це значною мірою залежить від того, що такі речення розглядаються на уроках української мови насамперед з погляду завдань формування пунктуаційних навичок. Сам же процес вивчення пунктуаційних правил часто за традицією будується так, що він не спонукає учнів до використання безсполучникових речень у мовленні: учні дізнаються, чому, на якій підставі ставляться розділові знаки, але не ознайомлюються з комунікативним призначенням знаків, з тим, для чого, з якою метою вони вживаються в безсполучниковому реченні.

Уважаємо, що така ситуація зумовлена недостатньою практичною спрямованістю курсу української мови в закладах загальної середньої освіти. Водночас, як відомо, основна функція мови – слугувати універсальним засобом мовного спілкування.

Проблемі дослідження синтаксису в різних аспектах (логічному, семантичному, комунікативному) присвячені праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених: О. Потебні, І. Білодіда, Л. Булаховського, Ф. Буслаєва, М.Русанівського, О. Жовтобрюха, О. Пешковського, С. Єрмоленко, В.Бабайцевої, О. Бондарка, Л. Кадомцевої, М. Плющ, П. Дудика, С.Дорошенка, О.Селіванової, В. Сидоренко, Ю. Жлуктенко, В. Кононенко, Г.Городенської, Н. Іваницької, А. Загнітка та ін.

У методиці навчання української мови в школі порушувалося питання методів і прийомів навчання синтаксису української мови та деяких аспектів навчання зв'язного мовлення учнів (О. Біляєв, М.Вашуленко, О. Горошкіна, Н.Дика, Т. Донченко, С. Караман, О. Караман, Л. Мацько, В. Мельничайко, С.Омельчук, М. Пентилюк, К. Плиско, М. Пентилюк, та ін.). Проте складні безсполучникові речення не були предметом ґрунтовного дослідження в методичній літературі з навчання української мови, хоча ці конструкції мають важливе значення в мовній комунікації і використовуються в різних функціональних стилях мови.

Аналіз програм та підручників з української мови для закладів загальної середньої освіти дозволив встановити, що запропонована в них система навчання безсполучникового складного речення поряд із перевагами має й деякі недоліки, зумовлені недостатньою практичною спрямованістю навчання цих конструкцій. У процесі вивчення безсполучникових речень об'єктом особливої уваги стають формальні структурні особливості цих конструкцій, а також питання пунктуації. Не приділяється увага функціонально-семантичному аспекту, в результаті чого учнями не усвідомлюються функції, призначення цієї мовної одиниці. Окрім того, недостатньо вивчається синтаксична синонімія української мови, хоча цей аспект вивчення синтаксису відіграє важливу роль у збагаченні граматичного складу мовлення учнів.

Отже, **актуальність дослідження** визначається важливістю засвоєння безсполучникових складних речень, особливостями їх функціонування у

мовленнєвій діяльності та відсутністю ефективної сучасної методики навчання в школі.

Мета дослідження – розробити методичну систему вивчення безсполучникового складного речення на уроках української мови в 9-х класах.

Об’єктом магістерської роботи є процес навчання безсполучникового складного речення на уроках української мови у 9-х класах.

Предмет дослідження – система роботи з вивчення безсполучникового складного речення.

Відповідно до мети було визначено такі **завдання**:

- 1) дослідити лінгвістичний статус безсполучникового складного речення в граматичній науці;
- 2) описати різні підходи до класифікації безсполучникових речень у лінгвістичних студіях;
- 3) здійснити аналіз сучасних програм, підручників та навчально-методичної літератури з теми дослідження;
- 4) з’ясувати сучасний рівень володіння учнями 9-х класів безсполучниковими складними реченнями в школі;
- 5) розробити методичні рекомендації щодо вивчення безсполучникового складного речення на уроках української мови в 9-х класах.

Методи дослідження визначаються поставленими в магістерській роботі завданнями. Застосовувалися такі методи дослідження:

- *теоретичні* (вивчення та критичний аналіз лінгвістичної, педагогічної та методичної літератури з теми дослідження);

- *соціолого-педагогічні* (аналіз програм та підручників, навчальних посібників з української мови, спостереження за навчальним процесом, вивчення стану навчання української мови в закладах загальної середньої освіти);

- *статистичні* (оброблення та узагальнення результатів констатувального експерименту);

- *експериментальні* (проведення констатувального експерименту щодо визначення рівня володіння учнями безсполучниковими складними реченнями).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

- запропоновано систему навчання безсполучникових складних речень на основі системно-комунікативного підходу;
- доведено доцільність навчання безсполучникових складних речень із урахуванням таких факторів, як ситуативна, стилістична та контекстуальна зумовленість мовленнєвої діяльності;
- визначено специфіку навчання безсполучникового складного речення на основі системно-комунікативного підходу;
- виявлено, що розроблена система вправ підвищує ефективність навчання безсполучникових складних речень, формує та вдосконалює вміння та навички самостійного конструювання та доцільного використання їх у мовленні учнів.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що в ньому пропонується теоретично обґрунтована методика навчання безсполучникових складних речень, спрямована на розвиток та вдосконалення зв'язного мовлення та стилістичних умінь учнів. Запропонована система вправ може бути використана в процесі розроблення підручників, а також методичних посібників та рекомендацій щодо вивчення складних речень на уроках української мови.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення і висновки магістерської роботи обговорювалися на V Всеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (16 лютого 2023 року, Глухівський НПУ ім. О.Довженка); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Початкова освіта в парадигмі Нової української школи: виклики часу» (27 квітня 2023 року, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра

Довженка); XIV Всеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній конференції «Мова й література у проєкції різних наукових парадигм» (21 квітня 2023, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»), Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми лінгвістики та лінгводидактики» (11 травня 2023 р., Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини); Звітній науково-практичній конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти «Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка» (23-24 травня 2023 р., Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка»).

За результатами конференцій надруковано статтю та тези.

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (80 позицій) та додатків. Загальний обсяг роботи – 110 сторінок, із них 85 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СКЛАДНОГО БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ

1.1. Лінгвістична природа складного безсполучникового речення

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки безсполучникове речення цікавить дослідників не лише формальними властивостями (відсутність засобу зв'язку між частинами), а й своїм лінгвістичним статусом у системі складних синтаксичних одиниць, що, з одного боку, виокремлює цей вид речень серед сполучникових, які мають матеріально виражений засіб зв'язку між частинами, а з іншого, – безсполучникові складні речення характеризуються своєрідним граматико-синтаксичним оформленням, що вирізняє їх від складносурядних і складнопідрядних конструкцій. Так, досить цікавим є наявність двох і більше предикативних частин у межах однієї складної синтаксичної структури, семантичну єдність яких можна пояснити як контекстом повідомлення (лінгвістичне явище), так і паралінгвістичними явищами, зокрема емоційним станом мовця, темпом мовлення тощо. Усе це спричиняє актуальність дослідження, спрямованого на виявлення поглядів різних мовознавців на статус безсполучникового складного речення, його семантичні ознаки та внутрішню організацію.

Історія вчення про безсполучникові речення в сучасному мовознавстві відображає закономірність поступального руху наукової думки. Спадкоємність теорій означає не просту, механічну зміну ідей, а складний їх перетин, нашарування один на одного, часткове, а іноді й повне заперечення того, що вже було зроблено.

За період розвитку вітчизняної та зарубіжної лінгвістики теорія безсполучникового складного речення збагатилася багатьма плідними дослідженнями. Відомі фундаментальні наукові праці зарубіжних учених

О. Пешковського, М. Поспелова, О. Ширяєва, А. Шапіро, В. Белошапкової, В. Гака, Н. Шведової та вітчизняних дослідників О. Потебні, І. Білодіда, Л. Булаховського, І. Вихованця, М. Русанівського, О. Жовтобрюха, М. Плющ, П. Дудика, С. Дорошенка, Г. Городенської, Н. Іваницької, А. Загнітка та ін., що присвячені різнобічному опису безсполучникових речень та їх різновидів.

Проблема безсполучникового складного речення в сучасній українській мові не має однозначного розв'язання. Водночас у проблематиці безсполучникового складного речення виділяються насамперед два основні питання: 1) чи існує безсполучникове складне речення як самостійний вид складного речення (як тип, що відрізняється від складносурядного та складнопідрядного речення); 2) якщо безсполучникове речення існує як самостійний тип складної синтаксичної одиниці, то який його граматичний обсяг (граматичні межі).

Щодо першого питання, як відомо, існують три точки зору:

- 1) безсполучникове складне речення не виділяється в особливий тип, а розглядається у складі складносурядних та складнопідрядних речень;
- 2) безсполучникове складне речення кваліфікується як самостійний тип складного речення;
- 3) безсполучникове складне речення вилучається зі складу складного речення і розглядається як явище тексту (як «квазібезсполучникові речення», «поєднання простих речень», «лексичний синтаксис»).

Перша точка зору на граматичну природу безсполучникового складного речення є традиційною в лінгвістиці та знаходить своє відображення у працях як зарубіжних і вітчизняних учених (Ф. Фортунатова, О. Пешковського, О. Шахматова, І. Василенко), демонструючи спробу розглянути безсполучниковість у межах сурядності та підрядності як провідних відношень у синтаксисі простого та складного речень. Наприклад, І. Василенко, рецензуючи видання Б. Кулика «Курс сучасної української літературної мови», наголошував на тому, що немає жодних підстав виділяти

в окремий структурний різновид безсполучникові складні речення, вважаючи це даниною «синтаксичній моді, а не науковій теорії» [14, с.83].

Друга думка на безсполучниковість як самостійний тип складного речення була послідовно представлена у працях М. Поспелова, ідеї якого знайшли подальший розвиток у дослідженнях багатьох сучасних українських лінгвістів: Л. Булаховського, Б. Кулика, О. Мельничука та інших дослідників. Безсполучникові складні речення розглядаються як поліпредикативні одиниці, що представлені особливими структурними та семантичними різновидами. За відсутності сполучників зростає роль інших формальних показників (не лише інтонації). До них належать також займенниково-вказівні слова, семантичні слова, що вимагають доповнення, лексичні співвідношення, синтаксичний паралелізм, співвідношення видо-часових і модальних форм дієслів-присудків.

Третій напрям об'єднує дослідження вчених, на думку яких безсполучникове складне речення – це одиниця, що не має своєї синтаксичної форми, текст із двох і більше речень, подібний за деякими своїми характеристиками до складних сполучникових (І. Кручиніна, С. Ілленко).

О. Потєбня, досліджуючи проблему структури складного речення з видо-часовими формами дієслів, зауважував, що послідовність дій у складній конструкції виражається не стільки через сполучники, скільки саме за допомогою граматичних форм дієслів.

У 30-40 роках ХХ століття здійснювалися активні дослідження граматичних ознак безсполучникових речень у вітчизняній синтаксичній науці. В українській лінгвістиці в тісній взаємодії із зарубіжними синтаксичними дослідженнями відбувається формування теоретичних засад синтаксису української мови. Вагому роль у становленні синтаксичної науки та розвитку українського мовознавства загалом відіграли праці Л.Булаховського, зокрема його «Курс сучасної літературної мови» [50], який було видано на початку 50-х років ХХ століття. Протягом наступних років розроблялася низка проблемних питань, пов'язаних із розробленням теорії

безсполучниковості та аналізом складних безсполучникових конструкцій у різних аспектах.

У 30-х роках ХХ століття простежується відхід від традиційного розуміння безсполучникових складних речень як одного з різновидів складносурядних і складнопідрядних синтаксичних структур, оскільки не всі безсполучникові одиниці можна чітко співвідносити з цими типами сполучникових складних конструкцій. Виникла необхідність акцентувати увагу не лише на відповідних чинниках семантичної зв'язаності компонентів безсполучникових речень, а й на граматико-конструктивних структурах цих складних синтаксичних одиниць, ураховуючи порядок частин, співвідношення різних дієслівних форм, інтонацію тощо. Учені-мовознавці звернули увагу на те, що за відсутності чітких граматичних показників синтаксичного зв'язку їхні функції переходять на інші аспекти речення, зокрема на інтонацію, на початкову позицію слів у частинах складного речення, на порядок розташування його компонентів, на лексичний склад. Водночас починає простежуватися тенденція до визнання окремого самостійного статусу безсполучникових конструкцій у системі складних синтаксичних одиниць, що стало підставою для поділу складних речень на сполучникові та безсполучникові. Це дало поштовх до поглибленого вивчення мовознавцями безсполучникових структур.

Провідну роль у становленні теорії безсполучниковості відіграло нове розуміння безсполучникових складних речень як самостійного структурно-семантичного типу, який існує незалежно від сполучникових утворень. Таке тлумачення було репрезентовано у працях М. Поспелова на початку 50-х років. Учений вказував на те, що сполучних засобів (сполучників чи співвідносних слів) між частинами безсполучникового складного речення не є підставою здійснювати їх аналіз з погляду розрізнення сурядного й підрядного зв'язку, на відміну від сполучникових конструкцій, у яких сурядний і підрядний зв'язок має вираження в аналітичних засобах об'єднання». Його погляд зумовив абсолютизацію безсполучникових речень,

що призвело до повного заперечення деякими мовознавцями будь-яких зіставлень сполучникових і безсполучникових складних речень.

Протилежну точку зору висловив О. Мельничук. Його думки базуються на тому, що будь-який різновид безсполучникового речення можна перебудувати як у складносурядні, так і складнопідрядні речення, без суттєвих змін їхньої загальної семантики. Інші мовознавці слушно зауважують, що деякі безсполучникові складні речення важко перебудувати (приміром, *Подивився я на хати – нема в мене хати*), що є підставою розглядати такі структурні особливості безсполучникових конструкцій поза основними типами складних речень як окремий структурний тип [72, с.28].

Автори академічного синтаксису «Сучасної української літературної мови» також дотримуються цього теоретичного положення, виділяючи безсполучникові структури в окремий структурно-семантичний тип [8].

Виокремлення безсполучникових речень зі сфери сурядності та підрядності сприяло появі різних поглядів на синтаксичні засоби зв'язку частин, поєднаних без сполучників, і пошуків різних типів синтаксичного поєднання частин безсполучникових речень.

На особливу увагу заслуговують наукові розвідки С. Дорошенка, який зауважує, що відсутність «диференційованих показників сурядності чи підрядності – сполучників і сполучних слів – нейтралізує їх протиставлення в системі складних безсполучникових утворень, що стає на перешкоді поділу всіх безсполучникових складних конструкцій на складносурядні і складнопідрядні» [22, с.19]. Учений-синтаксист заперечував можливість застосування принципу підстановки сполучних засобів як методу визначення виду синтаксичного зв'язку між частинами безсполучникових речень. Порівнюючи безсполучникові та сполучникові речення, дослідник зауважує, що безсполучникові складні структури відрізняються від сполучникових речень не лише засобами граматичного зв'язку, а також їх відмінність виявляється в наявності чи відсутності протиставлення видів граматичного зв'язку.

У зв'язку з відсутністю опозиції сурядність/ підрядність складні синтаксичні одиниці, частини яких поєднані без сполучників, не можна класифікувати на складносурядні та складнопідрядні [22, с.24]. Ураховуючи висловлені зауваження, С. Дорошенко висновкує про те, що структурно й граматично безсполучникові складні речення є окремим, самостійним типом синтаксичних утворень [22, с. 24].

У науковому виданні «Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання» (1994 р.) І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська зауважують, що з метою вираження відношень у безсполучниковому реченні використовуються семантичні й комунікативні засоби, а не граматичні, оскільки більшість складних безсполучникових конструкцій не має граматичних моделей (структурних схем) і парадигм. Автори пропонують назвати БСР «безсполучниковими комунікатами». Ті ж складні безсполучникові конструкції, що співвідносні зі сполучниковими реченнями, становлять *міжрівневі складні безсполучникові деривати* – вони будуються за певними семантико-комунікативними моделями. *«Міжрівневі безсполучникові комунікати і деривати* – це особливі синтаксичні одиниці, що більшою чи меншою мірою співвідносні зі складними сполучниковими реченнями, але не мають граматичних моделей та парадигм, які б створювалися сполучниками чи відносними словами» [69].

Уживання авторами (І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська) терміна «складні безсполучникові комунікати» замість «безсполучникове речення» свідчить про те, що дослідники надають перевагу комунікативному аспекту дослідження складних безсполучникових речень. Це можна пояснити тим, безсполучникові складні конструкції, хоч і мають таку формальну особливість, як відсутність сполучника, проте містять кілька пропозицій, що поєднані комунікативним завданням та пресупозицією, необхідною для досягнення комунікативної мети й ефективного спілкування

Сучасні українські мовознавці М. Каранська, А. Загнітко репрезентують безсполучникові речення як окремий тип складних

речень. Наприклад, А. Загнітко слушно зазначає, що безсполучникові складні конструкції відрізняється від складнопідрядних і складносурядних речень саме тим, що в об'єднанні його компонентів використовують як спільні для безсполучникового і сполучникового видів зв'язку засоби, так і специфічні» [29, с.733].

М. Каранська трактує безсполучникове складне речення як таке, у якому синтаксичний зв'язок між його частинами «встановлюється без участі сполучника» [39, с. 258]. З наведено визначення можна зробити висновок, що дослідниця надає перевагу формальному показнику вираження безсполучниковості. Проте М. Каранська зазначає, що «семантико-синтаксичні відношення між частинами безсполучникових речень є близькими то до сурядних, то до підрядних, проте в них переважають свої окремі особливості, тому їх виділено в окремий клас складних речень поряд із складносурядними і складнопідрядними» [39, с. 258]. Таке твердження є не зовсім правомірним, оскільки безсполучникові конструкції наближаються до складносурядного чи складнопідрядного речення передусім у свідомості мовців, ніж за своєю природою, оскільки мовець під час декодування інформації намагається встановити вид зв'язку за допомогою сполучника для адекватного відображення послідовності, причиновості чи наслідковості відображених фактів дійсності. Варто також звернути увагу на те, що безсполучникові речення визначаються в площині сполучниковості – безсполучниковості, а не безсполучниковості – сурядності – підрядності, оскільки панівним засобом виокремлення є насамперед його формальна характеристика – це відсутність сполучника між його частинами.

Про суттєві розбіжності між сполучниковими та безсполучниковими конструкціями наголошував І. Слинько, який зазначав, що вони є досить близькими, але «повного збігання тут нема», пояснюючи тим, що значення безсполучникових поєднань є менш диференційованими, а можливості вираження окремих значень безсполучниковими засобами є досить

обмеженими, наприклад розділові, порівняльні, цільові і допустові значення [69**Error! Reference source not found.**, с. 634].

У наукових розвідках зазвичай вказується на такі відмінні риси безсполучникового складного речення: відсутність сполучникового зв'язку між предикативними одиницями; наявність специфічних особливостей у будові частин певних типів безсполучникового складного речення; різноманітність та недостатня диференційованість його семантики; неможливість встановлення відповідності та паралелей семантичного плану між деякими різновидами безсполучникового складного речення та тими чи іншими видами складних сполучникових одиниць.

У мовознавстві простежується тенденція до кваліфікації безсполучникових конструкцій і складних синтаксичних цілих як одиниць, що мають більше подібностей, ніж відмінностей, навіть у моделі їх побудови. Варто зазначити, що при безсполучниковості протиставлення складного речення і ряду речень може слабшати і навіть нейтралізуватися, тому що відсутній яскравий виразник синтаксичних відношень – сполучний засіб. Семантичні зв'язки та відношення, що встановлюються між самостійними реченнями в складному синтаксичному цілому, у багатьох випадках ідентичні таким зв'язкам та відношенням у безсполучникових конструкціях різних типів.

Одним із проблемних питань залишається питання про граматичні межі БСР. Зазначимо, що дослідники, що виділяють БСР як особливий тип складного речення, зазвичай розширюють його граматичний обсяг (межі) і відносять до БСР усі синтаксичні структури, у частинах яких відсутні сурядні та підрядні сполучники та існує лише інтонаційний зв'язок. Проте, на наш погляд, переконливішою є позиція, представлена в граматиках сучасної української літературної мови та інших дослідників, які лінгвістично суворо підходять до розуміння граматичної природи БСР і звужують його обсяг. Безумовно, що складне речення як структурно-семантична єдність передбачає більш регламентований смисловий і граматичний зв'язок між предикативними

одинацями. Саме тому доцільно, не змінюючи загального статусу безсполучникового складного речення, суворо визначити її граматичні межі, відмежувавши складне речення від явища тексту. У мовознавстві під терміном «безсполучникове речення» розуміють різні явища: стилістично експресивні варіанти складносурядного та складнопідрядного речень; власне безсполучникові складні речення неваріативного характеру; складнопідрядні речення з лексико-граматичними засобами зв'язку; псевдобезсполучникові речення, що становлять поєднання самостійних речень [10;13;18;19].

Через відсутність у безсполучникових складних реченнях сполучних засобів особливе значення як засіб зв'язку в них набуває інтонація. Засобами зв'язку предикативних елементів БСР, окрім інтонації, є інші, додаткові. Їх потрібно знати і «пізнавати», оскільки вони сприяють більш точному визначенню типу та граматичного значення складного речення:

1. **Видо-часові та модальні форми дієслів-присудків у предикативних частинах.** Наприклад: *Осипи тихо щось шепочуть над нами; довгі, висячі гілки беріз ледве ворухнуться; могутній дуб стоїть біля гарної калини* – дієслова-присудки предикативних елементів у формі недоконаного виду свідчать про одночасність дій (явищ). Навпаки, під час передачі послідовності дій використовуються дієслова-присудки доконаного виду.

2. **Загальний член речення (детермінант).** Наприклад: *З того часу в мене зникло бажання розмовляти з ним, я став уникати його.* Детермінант робить тіснішими відношення між предикативними частинами.

3. **Анафоричні займенники.** Це вказівні займенники в другій частині речення, що відсилають читача (слухача) до першої частини, наприклад: *Маяк не горів: взимку він не був потрібен.*

4. **Вказівні слова** (катафоричні займенники) у першій предикативній частині, що відсилають до наступного змісту.

5. **Неповнота однієї з предикативних частин**, наприклад: *Слово не горобець: вилетить – не спіймаєш* предикативні частини неповні: у другій відсутній підмет.

6. **Порядок розташування частин**, наприклад: *Дві години копають, крешуть каміння, потім роблять короткий перепочинок*. Це речення допускає лише єдиний порядок розташування частин, цього вимагають певні компоненти.

7. **Лексичні повтори**, наприклад: *Кажуть: вогонь печі дає дзвінкість, вогонь душі дає красу*.

8. **Типізовані лексичні елементи**, наприклад: *Під час Бомарше Фігаро був поза законом, у час Фігаро законодавцем*. Контекстуальні антоніми посилюють значення зіставлення.

9. **Паралелізм будови**: *Лісові яри ночівлю їм готували, проливний дощ спини їм сік, сонце палило їм шкіру*.

10. **Слова однієї тематичної групи**: *Невідомо звідки налетів вітер, зашуміли гіллям берези*.

Отже, відсутність сполучникових елементів у складному реченні є важливою його структурною ознакою. Нульовий показник зв'язку визначив поділ складних синтаксичних конструкцій на сполучникові й безсполучникові. За поняттям «безсполучникові речення» поступово закріпилося певне синтаксичне явище, що набуло з часом статусу терміна. **Безсполучникові складні речення** – це такі складні структури, що належать до системи складних речень із властивими їм специфічним структурним оформленням, семантикою та стилістичним уживанням. Відмінності безсполучникових речень від сполучникових є досить істотними. Безсполучникові складні конструкції є поліпредикативними структурами, незалежними від сполучникових складних речень ні граматично, ні семантично. Вони є окремим структурно-семантичним типом складних речень, що здатні виражати думки з різноманітними значеннєвими і стилістичними відтінками, які не властиві ні складносурядним, ні

складнопідрядним конструкціям.

1.2. Проблема класифікації безсполучникових речень у сучасному мовознавстві

У сучасній лінгвістиці не існує єдиного, загальноприйнятого вирішення проблеми віднесення складних речень до безсполучникових. Щодо цього є вагомі причини. У граматичній науці існують різні погляди на природу безсполучникових складних конструкцій, з огляду на що не може бути однастайності щодо їх класифікації. Принципові розбіжності у визначенні статусу безсполучникових складних речень визначили різні аспекти їх вивчення, а отже, і класифікацію.

Розуміння безсполучникових складних речень як варіантів складносурядних і складнопідрядних конструкцій призводить до повної їх залежності від класифікаційної схеми складних сполучникових структур. За такого підходу не можливо розкрити всю різноманітність безсполучникових конструкцій, оскільки основна увага приділяється насамперед тим реченням, що відповідають усім ознакам сполучникових складних конструкцій. Варто зазначити, що серед безсполучникових складних речень є такі структури, що не співвідносяться із сполучниковими. Водночас безсполучникові складні одиниці, які подібні до складносурядних чи складнопідрядних речень, не є ідентичними до граматичних особливостей сполучникових конструкцій: вони за характером граматичного зв'язку не поділяються на складносурядні та складнопідрядні речення. Це зумовило класифікувати безсполучникові складні конструкції незалежно від сполучникових речень. Окреслилося декілька підходів до класифікації безсполучникових речень без орієнтації на складносурядні чи складнопідрядні конструкції.

Учені-синтаксисти вказують на винятково важливу роль інтонації у формально-граматичній організації безсполучникових складних речень. Ще О. Пешковський зазначав, що в них інтонація виконує такі функції, що у

сполучникових реченнях виконують сполучні засоби. Тому можна встановити низку інтонацій, абсолютно тотожних з окремими групами сполучників. Водночас О. Пешковський помітив, що інтонація не в повному обсязі співвідноситься з тим чи іншим сполучником. Є безсполучникові конструкції з недиференційованими відношеннями, що мають одну і ту ж інтонаційну структуру, але співвідноситься з різними сполучниками. Розглянемо це на прикладі: *Повіяв вітер – стало холодно*. У побудові цього безсполучникового складного речення істотну роль відіграє інтонація обумовленості, що характеризується сильним підйомом голосу на слові першої частини, що логічно наголошується, значною паузою між частинами і рівним виголошенням другої частини. Вона може співвідноситися з кількома сполучниками, порівняймо: *Оскільки повіяв вітер, стало холодно*; *Повіяв вітер, тож стало холодно* – причинно-наслідкове значення; *Коли повіяв вітер, стало холодно* – часове значення; *Повіяв вітер, і стало холодно* – значення результативності чи причинної обумовленості.

Деякі мовознавці (О. Гвоздєв, Ф. Ружева та ін.) указували на важливість інтонації у вираженні семантики речення й передачі граматичних його значень. З огляду на це була здійснена спроба класифікувати безсполучникові складні речення за ознаками інтонації. Проте варто відзначити, що характер інтонації мовознавці встановлюють з урахуванням семантичного наповнення конструкцій у найбільш загальному вигляді. Вони виділяють такі види інтонації, як переліку, пояснення, з'ясування, зіставлення, обумовленості, підрядності. За такої класифікації важко встановити особливості мелодійного малюнка кожного виду безсполучникових речень, оскільки не враховуються інтонаційні властивості вимови конструкцій.

Саме невизначеність, дифузність смислових відношень між частинами подібних безсполучникових конструкцій спонукала деяких дослідників відмовитись від інтонації як критерію систематизації БСР.

Більшість дослідників щодо класифікації безсполучникових речень поділяють їх на такі протиставлені один одному класи на основі структурних та семантичних ознак:

- однорідного та неоднорідного складу;
- відкритої та закритої структури.

Уперше однорідність і неоднорідність складу БСР встановив М.Поспелов на логіко-семантичних підставах: безсполучникові складні речення однорідного складу є двочленними, тричленними і багаточленними поєднаннями однорідних за синтаксичним значенням речень, які втратили свою комунікативну самостійність як окремі одиниці повідомлення та поєднані без сполучників цілісністю висловленої думки і єдністю властивого їм синтаксичного значення однорідності, тобто однакового відношення до того цілого, що вони виражають.

Замість протиставлення сурядного/ підрядного зв'язку М. Поспелов запроваджує інше протиставлення безсполучникових складних речень – однорідного та неоднорідного складу, що встановлюється на логіко-семантичних підставах. Класифікація, запропонована М. Поспеловим, внутрішньо несуперечлива і охоплює майже все коло мовних фактів. Оскільки вона заснована на семантичних критеріях, дослідники надалі наголошували на з'ясуванні особливостей формально-граматичної природи безсполучникових складних речень та уточненні смислових відношень між їх частинами: відмінність БСР відкритої та закритої структури, визначення синтаксичної форми БСР та ролі інтонації, що активізує смислові відношення, що представлені в лексико-семантичному змісті предикативних конструкцій, дослідження структурного, смислового та комунікативного аспектів БСР з урахуванням формальної та/або семантичної завершеності однієї з частин.

В академічному синтаксисі за редакцією І. Білодіда виокремлено два типи безсполучникових конструкцій:

- 1) конструкції з однотипними частинами;

2) конструкції з різнотипними частинами.

Відомий мовознавець зазначає, що у структурах безсполучникових речень із однотипними частинами виявляються координативні зв'язки таких різновидів: єднальні, зіставні та зіставно-протиставні [72, с. 415]. На думку дослідника, прості речення, які є частинами безсполучникового речення, є відносно комунікативно самостійними, що об'єднуються у висловленні не на засадах єдності внутрішньосинтаксичних та змістових відношень між ними, а завдяки єдності надфразового змісту [72, с.415].

Учений указує на основні ознаки цих конструкцій: замкнутість/незамкнутість структури, інтонаційне оформлення та сферу вживання.

До безсполучникових конструкцій із різнотипними частинами І.Білодід відносить структури, у яких простежуються причиново-наслідкові, умовні, умовно-часові та пояснювальні семантичні відношення. Діалектичні особливості причиново-наслідкової залежності зумовлюють загальну структурну ознаку безсполучникових конструкцій: вони переважно здатні до транспозиції компонентів [72, с.417].

У підручнику «Курс сучасної української літературної мови» М.Жовтовбрюха і Б. Кулика представлено два види безсполучникових речень: з однотипними і різнотипними частинами. До першого різновиду належать речення, що означають:

- 1) одночасність, сумісність або взаємну відповідність дій, явищ;
- 2) часову послідовність дій, явищ;
- 3) із значенням зіставлення чи протиставлення [49, с.248].

У розмежуванні безсполучникових речень із різнотипними частинами, на думку мовознавця Б. Кулика, необхідно враховувати такі синтаксичні засоби: інтонацію, порядок розташування компонентів, співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків, особливості лексичних значень слів.

Дещо іншу класифікацію БСР пропонує відомий синтаксист І. Вихованець, який виокремлює такі види безсполучникових конструкцій:

- 1) безсполучникові складносурядні речення;
- 2) безсполучникові складнопідрядні речення;
- 3) безсполучникові складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком між його частинами.

Учений зазначає, що безсполучникові складносурядні речення є найбільш поширеними у вузькій сфері однієї із груп складнопідрядних речень відкритої структури, які виражають часові відношення [10, с.304]. Ці синтаксичні одиниці І. Вихованець поділяє на речення зі значенням одночасності дій, процесів чи станів та на структури із значенням часової послідовності.

І. Вихованець стверджує, що безсполучникові складнопідрядні речення є найпериферійнішим різновидом, що функціонує лише «у сфері прислівного підпорядкування» [10, с. 322]. Безсполучникові складні конструкції із недиференційованим зв'язком, на думку вченого, належать до речень закритої структури. Ураховуючи семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами, І. Вихованець пропонує виділяти такі семантичні класи: зіставні, протиставні, причинові, часові, умовні, наслідкові, пояснювальні [10, с.350-351].

Заслуговує на увагу класифікація українського мовознавця С.Дорошенка, у якій ураховано як семантичні, так і структурні ознаки безсполучникових речень, тобто він акцентує увагу не лише на загальному значенні, що виникає на основі синтаксичних відношень предикативних частин і є граматичним значенням, а й на оформленні конструкцій – засобах структури: порядку частин, співвідношенні дієслівних форм часу та способу, словопорядку в предикативних частинах, лексичних компонентах, інтонації.

Загальне значення безсполучникових складних конструкцій, зауважує С.Дорошенко, базується на взаємодії предикативних компонентів речення, функції яких по відношенню один до одного є неоднаковими [22, с.33]. Їх

відмінною рисою є однофункціональність та різнофункціональність. С.Дорошенко зазначає, що якщо предикативні частини речення мають однакове семантичне значення і не підпорядковані одна одній, то такі частини безсполучникових речень необхідно вважати однофункціональними. Якщо компоненти безсполучникових конструкцій взаємодіють як взаємообумовлені одиниці, то за такої умови вони є різнофункціональними. Беручи до уваги таку відмінну синтаксичну роль частин, науковець поділяє безсполучникові речення на два класи конструкцій: з однофункціональними й різнофункціональними предикативними частинами, перший із яких структурно відповідає відкритому ряду, а другий – закритому [22, с.33].

До першого класу мовознавець відносить дво- і багатоконпонентні речення, що мають загальне значення переліку. Їх семантика базується на відношенні перелічування значеннево однофункціональних і структурно однорідних компонентів. З огляду на це С. Дорошенко пропонує виділяти такий різновид безсполучникових складних конструкцій, як речення перелічувальної семантики.

До другого класу належать безсполучникові конструкції, значеннево цілісність яких базується на взаємопов'язаності різнофункціональних предикативних частин. Їх семантична різнорідність виявляється по-різному: один компонент може виражати зіставлення чи протиставлення, а може уточнювати чи коментувати інший складник або виражати додаткове повідомлення до нього, може вказувати на часові межі виконання певної дії, виражати причину, умову, мету чи причинове значення. З огляду на це мовознавець виділяє такі значення: зіставно-протиставні, пояснювальні й детермінантні, що створює умови для розмежування окремих видів цієї групи речень:

- 1) речення зіставно-протиставної семантики;
- 2) речення, другий компонент яких виражає пояснення;
- 3) речення з детермінантними відношеннями частин [22, с.34].

Кожен із зазначених вище різновидів поділяється на інші типи речень відповідно до семантичних і структурних ознак, які поєднують компоненти та формують певні синтаксичні відношення.

На нашу думку, класифікація С. Дорошенка більш детально розкриває семантико-структурні ознаки безсполучникових конструкцій як окремого типу складних речень.

Отже, безсполучникове складне речення – це складне речення, предикативні частини якого взаємопов'язані за змістом і будовою, а також з'єднані без допомоги сполучників чи співвідносних слів ритмомелодійними засобами, порядком розташування частин. У зв'язку з цим різняться такі типи речень:

1. Безсполучникові складні речення однорідного складу (з однотипними частинами). За значеннями, що виражаються ними (одночасність або послідовність подій, зіставлення або протиставлення дій і т. д.) і за деякими структурними ознаками (перелічувальна інтонація чи інтонація протиставлення, однотипність видо-часових форм дієслів-присудків, можливість вставки сурядних сполучників) речення цього типу можуть бути співвіднесені зі складносурядними реченнями:

1) **БСР зі значенням перелічування** позначають факти, події, явища, які відбуваються одночасно або змінюють один одного, наприклад: *Захід сонця вже почав темніти, десь на небі запалали перші зірки, на зміну втомленому дню урочисто спустилася ніч.* Для таких речень характерні:

а) *перелічувальна інтонація* - рівномірне зниження тону в кінці кожної частини, невеликі паузи між частинами, інтонація закінченого повідомлення (зниження тону) в останній предикативній частині;

б) *відкритість структури*, здатність бути як мінімальними, а й багатокомпонентними;

в) *координація форм дієслів-присудків*: одночасність дій виражають дієслова недоконаного виду, наприклад: *Світліє повітря, виднішає дорога, ясніє небо, біліють хмари, зеленіють поля;* послідовність подій частіше

виражають форми доконаного виду дієслів, наприклад: *Затріщали куці, заметалися вершини маленьких сосонок, заскрипів, осідаючи, місток* або різні видо-часові форми дієслів-присудків, наприклад: *Замовкнув грім, втомилася гроза, світлішає небо;*

г) *можливість вживання детермінанта: З того часу в мене зникло бажання розмовляти з ним, я став уникати його;*

д) *відносно вільний порядок розташування частин (але фіксований під час зображення подій, що послідовно змінюють одна одну);*

е) *структурний паралелізм предикативних частин (особливо в описах подій, що відбуваються одночасно): Співає море, гуде місто, яскраво сяє сонце;*

є) *постановка на письмі коми або крапки з комою між предикативними частинами;*

ж) *стилістична нейтральність;*

з) *функціонально-семантична співвідносність зі складносурядними реченнями з приєднувальними відношеннями: Пройшла гроза, знову засяяло сонце (Пройшла гроза і знову засяяло сонце).*

2. БСР зі значенням зіставлення містять зіставлення чи протиставлення явищ, фактів, дій, наприклад: *Несказаному слову сам господар, а сказане слово — загальне надбання.*

Для таких речень характерні:

а) *зіставна інтонація:* значне підвищення голосу (тону) наприкінці першої предикативної частини та зниження наприкінці другої, логічний наголос на опорних для зіставлення словах, значна пауза між предикативними частинами;

б) *закритість структури, мінімальність;*

в) *можливість вживання обставини - детермінанта: Сьогодні я йду в кіно, подруга — до театру;*

г) *відносно вільний порядок розташування предикативних частин;*

д) *структурний паралелізм предикативних частин, уживання*

антонімічних слів у предикативних одиницях: *Літо припасає – зима поїдає;*

е) можлива *неповнота* другої частини: *Не дивно голову зрубати, мудро приставити;*

є) постановка на письмі *коми чи тире* між предикативними частинами;

ж) поширеність у прислів'ях та приказках, афоризмах (у розмовному та публіцистичному стилях);

з) співвідносність зі складносурядними реченнями з протилежно-порівняльними відношеннями (з сполучниками *а, але, так, проте, зате* та ін.): *Джерело вгамовує спрагу - добре слово оживляє серце.*

2. Безсполучникові складні речення неоднорідного складу (з різнотипними частинами). За своїм значенням (відношення обумовленості, причинно-наслідкові, з'ясувальні та ін.) і за деякими структурними ознаками (інтонація, порядок розташування предикативних частин єдиного цілого, лексичний склад першої частини та ін.) речення цього типу можуть бути співвіднесені зі складнопідрядними реченнями.

БСР неоднорідного складу виражають різні граматичні значення, тобто смислові відношення між предикативними одиницями: значення пояснення, обумовленості, причинно-наслідкові.

1. У БСР із значенням пояснення друга частина розкриває, пояснює зміст першої (пояснення може бути пояснювального чи означального характеру): *Раптом відчуваю: хтось бере мене за плече і штовхає.*

Для таких речень характерні:

а) *пояснювальна інтонація* (попереджувальне зниження голосу наприкінці першої предикативної частини, значна, напружена пауза; виголошення другої частини спокійним, нижчим тоном);

б) *закритість структури*, її мінімальність;

в) *закріплений порядок розташування частин*: на першому місці – частина, що пояснюється, на другому – пояснювальна;

г) можлива *неповнота* першої (пояснюється) частини: *І відразу стало помітно: людина не здорова;*

д) можлива наявність у першій (пояснюється) частині слів, що пояснюються: дієслів-присудків зі значенням мовлення, думки, почуття, сприйняття, дії (*прислухався, озирнувся, подумав, здалося* та ін.), слів категорії стану, іменників, субстантивованих слів, що вимагають пояснення: *Шкода, щоденників я не вів; Тепер їм належало найважче: вони мали залишити товариша*; слів і словосполучень узагальнювального значення (*ось що, весь, всякий, тобто тоді, так і ін.*): *Усе місто там таке: шахрай на шахраї сидить і шахраєм поганяє*;

е) постановка на письмі двокрапки або коми між предикативними частинами;

є) стилістична нейтральність;

ж) співвідносність зі складнопідрядними реченнями з підрядними пояснювальними, означальними.

2. БСР із відношенням обумовленості виражають обумовленість змісту другої частини змістом першої: перша частина виражає умову, а друга — його наслідок: *Умій бути другом – знайдеш друга.*

Для таких речень характерні:

а) інтонація обумовленості (сильний підйом тону на логічно наголошеному складі першої частини, значна пауза між предикативними частинами та рівна, спокійна вимова другої частини);

б) закритість структури, неможливість бути багатокомпонентною;

в) закріплений порядок розташування частин: на першому місці розташовується частина, що виражає умову, на другому – частина, що виражає наслідок;

г) активне вживання односкладових узагальнено-особових, неозначено-особових, інфінітивних та номінативних речень як предикативних частин: *Вовків бояться — до лісу не ходити; Ліс рубаять – тріски летять*;

д) можливе вживання в другій частині вказівних слів *так, тоді* та ін.: *Покличуть вас – тоді підете*;

е) постановка на письмі тире або коми між предикативними частинами;

є) розмовна забарвленість;

ж) співвідносність зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови та часу.

3. БСР із причинно-наслідковими відношеннями в одній із предикативних частин називають причину того, про що йдеться в іншій частині, що виражає наслідок: *Сумую я: зі мною друга немає*. Друга частина цього речення виражає причину того, про що йдеться в першій частині – причину смутку автора.

Для таких речень характерні:

а) особлива пояснювальна інтонація (вимова тієї частини, у якій виражається наслідок, з особливим, попереджувальним, зниженням голосу; значна, так звана попереджувальна, пауза; спокійне виголошення тієї частини, в якій виражається причина);

б) координація видо-часових форм дієслів-присудків: дієслова-присудки можуть мати форму дійсного, умовного або наказового способу, форму інфінітиву, а часовий план причинної частини передує часовому плану наслідкової частини: *Любіть книгу: вона допоможе вам розібратися в плутанині думок, вона навчить вас шанувати людину;*

в) закритість структури, її мінімальність, неможливість бути багаточленною;

г) постановка на письмі двокрапки або тире (при вираженні в першій предикативній частині причини, а в другій – наслідку);

д) експресивність, розмовний характер;

е) співвідносність зі складнопідрядними реченнями з підрядними причинами або наслідку: *Я довіряю люблячим серцям: вони великодушні (Я довіряю люблячим серцям, тому що вони великодушні); Тут сили мене залишили – я почала плакати, кричати (Тут сили мене залишили, так що (внаслідок чого, тому) я почала плакати, кричати. – Бо сили мене залишили, я стала плакати, кричати).*

Типологія безсполучникових речень представлена на рис.1.2.1

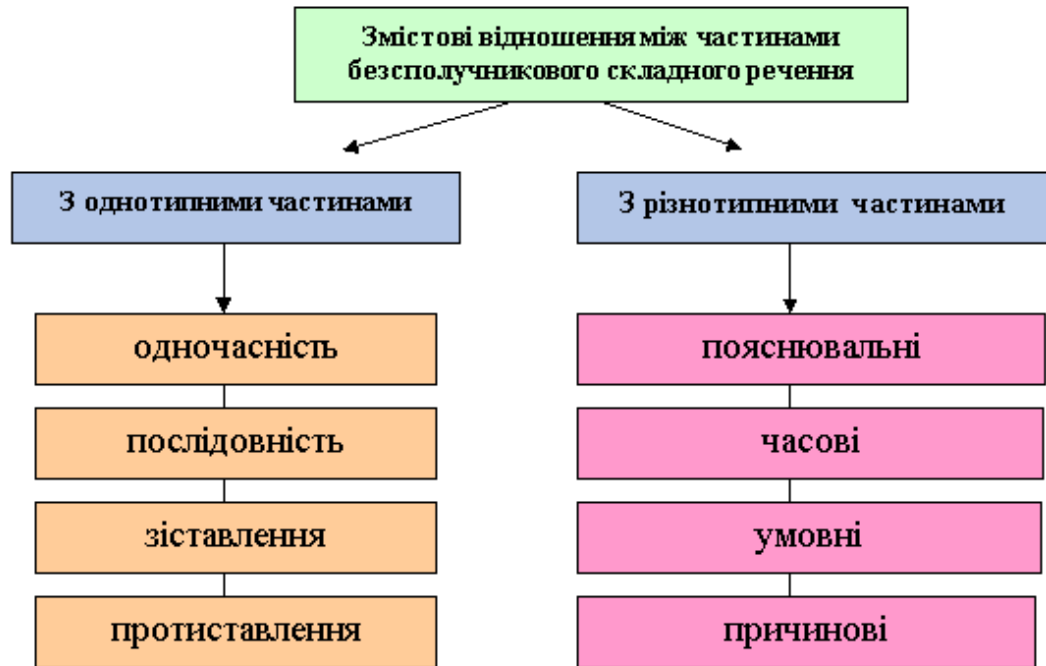

Рис.1.2.1 Класифікація безсполучникових речень

Особливими, контамінованими реченнями є БСР з приєднувальними відношеннями, друга частина яких містить повідомлення додаткового або оцінного характеру з приводу того, про що сказано в першій частині: *Картопля смажилася на сковороді, від неї йшов гострий, смачний запах; Скоро почнеться дощ — ви мені вже повірте.*

Для таких речень характерні:

- а) інтонація вставності, з якою вимовляється друга, додаткова частина;
- б) закритість, мінімальність структури;
- в) закріплений (фіксований) порядок розташування частин;
- г) можлива наявність у другій частині займенників або займенникових прислівників (*той, цей, він, вони, там, туди, звідти, ось що* та ін.), які вказують на окремі члени першої предикативної частини або зміст першої частини в цілому;
- д) постановка на письмі коми або тире між предикативними частинами;
- е) стилістична забарвленість речень: їх уживаність у розмовній мові;

є) функціонально-семантична співвідносність зі складносурядними чи складнопідрядними реченнями: *Нещодавно отримала лист від знайомого, він дуже втішив мене (Нещодавно отримала лист від знайомого, і він дуже втішив мене); Перший раунд він програв – це було зрозуміло всім (Всім було зрозуміло, що перший раунд він програв); Вона вийшла в сад, там розквітнув бузок (Вона вийшла в сад, де розквітнув бузок. Вона вийшла в сад, а там розквітнув бузок).*

У безсполучникових конструкціях установлюються різноманітні смислові відношення. Загалом ці відношення близькі до таких, що виражаються в складному реченні засобами сурядного чи підрядного зв'язку, проте, повного збігу тут немає. Відмінності полягають у такому:

1) Значення безсполучникових речень менш диференційовані. Окрім додаткових засобів, як правило, можуть бути виділені лише найзагальніші типи відношень, які у складному реченні диференціюються кількома, часом далекими один від одного сполучниками. Так, наприклад, значення зумовленості у безсполучникових конструкціях може виражати часову взаємозумовленість і функціональну залежність однієї ознаки від іншої («Тихіше їдеш – далі будеш»), а також невизначеність та узагальненість, які в складному реченні виражаються засобами відносного підпорядкування; пор. варіанти прислів'їв: *Вовком народився, вівцею не бувати і: Хто вовком народився, тому вівцею не бувати; Що з воза впало, те пропало і: Впало, пиши пропало.* Порівняймо ще: *(Що) подалі покладеш, (то) ближче візьмеш; (Чого) не знайшов у собі, того не шукай в інших.*

2) Можливості вираження деяких значень засобами безсполучниковості досить обмежені. Такими насамперед є розділове та порівняльне значення, а також значення мети та допусту, які виражаються в основному в складному реченні за допомогою сполучників та в простому реченні засобами словосполучення. Водночас є такі випадки, коли безсполучниковий спосіб поєднання речень не виявляє співвідносності із сполучниковим зв'язком. Цей вид безсполучниковості поєднує такі речення, з яких одне повідомляє про

якусь конкретну дію або стан суб'єкта, а друге – про деяку ситуацію, що сприймається цим суб'єктом одночасно з цією дією (станом): *Підіймаєшся на гору – там рівнина*. Поєднання такого типу близькі до пояснювальних речень, що будуються за участю дієслів зі значенням сприйняття (*Піднімаєшся на гору і бачиш, що там рівнина*), проте через відсутність дієслова вставити сполучник тут неможливо.

Отже, співвідносність сполучникового зв'язку та безсполучниковості не є повною. А безсполучниковість у складному реченні можна без перебільшення назвати особливим типом синтаксичного зв'язку.

Отже, залежно від значень частин безсполучникових складних речень і типу інтонації як найважливішого формального аспекту їх побудови ми виділили різні **види безсполучникових складних речень** на основі досліджень видатних вітчизняних граматистів [10;23; 34]:

1) безсполучникові складні речення зі значенням перелічування: *Завірюха не вщухала, небо не прояснялося; Двері та вікна відчинені навстіж, у саду не ворухнеться жоден лист;*

2) безсполучникові складні речення зі значенням зіставлення чи протиставлення: *Сім разів відмірай – один відріж; Це було не тільки горе – це була повна зміна життя, всього майбутнього;*

3) безсполучникові складні речення зі значенням зумовленості: *Любиш кататися – люби й санчата возити;*

4) безсполучникові складні речення зі значенням з'ясувальних відношень: *Я тобі точно скажу: у тебе є талант; Федір зрозумів: йшлося про зв'язок; Олексій вирішив: досить тягнути*. У цих прикладах у другій частині позначається об'єкт, що відноситься до присудка в першій частині, вираженому дієсловом на позначення мовлення, думки, сприйняття і т. п. Друга частина може також виконувати функцію суб'єкта щодо першої частини: *Мені спало на думку: чому ж так міцно спиться матері?* До цього виду безсполучникових складних речень можна віднести й такі, у яких у першій частині вживаються дієслова *визирнути, озирнутися, прислухатися*

тощо або словосполучення типу *підвести очі, підняти голову* тощо, які попереджають про подальше висловлення; у цих випадках між частинами безсполучникового речення можна вставити слова *і побачив, що; і почув, що; і відчув, що*: *Обертаюся: Петренко; Він подумав, понюхав: пахне медом;*

5) безсполучникові складні речення зі значенням означальних відношень: *Крізь сон почала турбувати його думка: не буде ця ніч спокійною;*

6) безсполучникові складні речення зі значенням причиново-наслідкових відношень: *Я не міг заснути: переді мною в темряві все крутився хлопчик з блакитними очима; Іноді коні провалювалися по черево: ґрунт був дуже в'язким; Багатому не спиться: багатий злодія боїться;*

7) безсполучникові складні речення зі значенням часових відношень: *Переможемо – кам'яний будинок збудуєш; Їхав сюди – жито почало жовтіти. Тепер їду назад – це жито люди їдять; Ріллю орати – руками не махати;*

8) безсполучникові складні речення зі значенням порівняння: *Говорить слово – соловей співає;*

9) безсполучникові складні речення зі значенням наслідку, результату, швидкої зміни подій: *Раптом чоловіки з сокирами з'явилися – ліс задзвенів, застогнав, затріщав;*

10) безсполучникові складні речення зі значенням пояснення: *З ранньої молодості Тетяну тримали в чорному тілі: працювала вона за двох, а ласки жодної ніколи не бачила; Поведінку Матвійчука всі розцінювали по-різному: одні підбадьорювали, інші засуджували, деякі стримано мовчали;*

11) безсполучникові складні речення зі значенням приєднання: *Я все це вже знаю напам'ять – ось що нудно; Він завжди любив поговорити – це було мені добре відомо;*

12) безсполучникові складні речення складної побудови. У цих реченнях друга частина складається не з однієї, а з кількох простих речень: *Приємно після довгої ходьби та глибокого сну лежати нерухомо на сні: тіло ніжитья і томиться, легким жаром пашисть обличчя, солодка лінь стуляє очі.*

Отже, досліджуючи проблему класифікації безсполучникових складних речень, можна констатувати, що в українській мовознавчій науці не існує єдиної типології безсполучникових складних речень. Деякі вчені розглядають безсполучникові складні структури як варіанти сполучникових речень і диференціюють їх відповідно до класифікації складносурядних та складнопідрядних конструкцій. Проте такий підхід не дозволяє розкрити всі різновиди безсполучникових конструкцій. Інші дослідники-синтаксисти класифікують безсполучникові складні речення за ознаками інтонації, що не забезпечує чіткої диференціації видів безсполучникових складних структур. Існують у мовознавстві також класифікації, що враховують або семантичний аспект, або структурні особливості речення, що теж не повністю розкриває властивості безсполучникових речень. Найбільш ґрунтовною вважаємо структурно-семантичну класифікацію безсполучникових складних речень, яка враховує і семантичні, і структурні ознаки цих конструкцій.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ СКЛАДНОГО БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

2.1. Аналіз програм, підручників з теми дослідження

Вивчення теми «Складне речення» у 9 класі характеризується двома важливими особливостями. Насамперед необхідно враховувати, що воно базується на знаннях з синтаксису, отриманих раніше (просте речення, ґрунтовне вивчення якої завершилося в 8-му класі, та елементи відомостей про складне речення, отримані під час всього процесу вивчення української мови, починаючи з початкових класів). Протягом усього попереднього періоду навчання української мови здійснювалася підготовка учнів до сприйняття цього особливо складного та об'ємного матеріалу, до сприйняття та засвоєння якого вони виявляються здатними після засвоєння практично всього курсу української мови, окрім цієї великої теми. Отже, у 9 класі «Складне речення» вивчається як новий матеріал, складний для сприйняття.

Основні завдання вивчення цієї теми в 9-му класі такі:

1) дати чітке уявлення про будову складного речення; учні повинні добре засвоїти, що а) складне речення зазвичай має дві, але нерідко і більше предикативних частин, кожна з яких має свою граматичну основу та будову, подібну до простого речення; б) сконструйоване таким чином складне речення не є сумою кількох речень, оскільки його окремі частини не мають інтонаційної (і частково смислової завершеності), а зливаються за змістом та інтонаційно в єдине ціле; в) складні речення мають своє граматичне значення та свої особливості будови та поділяються на відповідні типи;

2) інше важливе завдання у вивченні складних речень у школі – створити в ній умови для засвоєння системи понять, пов'язаних із вивченням СР; таких понять, що викликають іноді труднощі не тільки в учнів, але навіть в учителів

досить багато і в шкільному курсі української мови, але особливо багато понять та термінів, а також складних, невирішених і неоднозначно вирішуваних проблем у науковій граматиці;

3) важливе практичне завдання – навчити учнів використовувати різні види складних речень у мові;

4) сформувані міцні пунктуаційні вміння та навички щодо написання складних речень різних структурно-семантичних типів на письмі; на перший погляд, завдання не особливо складне щодо безсполучникових речень, оскільки набір пунктуаційних знаків, що використовуються в БСР, є особливо великим (кома, крапка з комою, двокрапка, тире), але нерідко це завдання ускладнюється особливостями семантики, смислових зв'язків між частинами БСР, що допускають варіанти вибору знаків.

Тема «Безсполучникове складне речення» вивчається в 9-му класі в курсі української мови за чинною програмою «Українська мова. 5-9 класи» [78].

На вивчення теми «Безсполучникове складне речення» програмою відведено 10 год. Акцентується увага на смислових відношеннях між частинами безсполучникового складного речення та вживанні розділових знаків.

Безсполучникові складні речення вивчаються після засвоєння матеріалу про складнопідрядні та складносурядні речення. Така послідовність у вивченні є базою для розгляду семантики безсполучникових складних речень.

Відповідного до програмових вимог в учнів необхідно сформувані **вміння і навички**: знаходити в текстах безсполучникові складні синтаксичні одиниці; розрізняти смислові відношення між частинами безсполучникових складних конструкцій; правильно вживати розділові знаки між частинами БРС та обґрунтовувати їх; розмежовувати безсполучникові складні конструкції та складносурядні й складнопідрядні; розрізняти типи безсполучникових складних речень за синтаксичними ознаками та смисловими зв'язками між їх частинами; правильно інтонувати безсполучникові складні речення;

знаходити й виправляти пунктуаційні помилки з вивченої теми; аналізувати й порівнювати виражальні можливості безсполучникових складних конструкцій із синонімічними реченнями в текстах розмовного, публіцистичного й художнього стилів; правильно будувати безсполучникові синтаксичні одиниці з різними смисловими відношеннями; добирати до них синтаксичні синоніми; оцінювати виражальні можливості безсполучникових речень в усних і письмових висловленнях.

Отже, можна зробити висновок, що програмою поставлено такі основні **завдання**: навчити учнів бачити складні безсполучникові речення, виявляти їх значення, вміти передавати за допомогою інтонації різні смислові відношення між частинами безсполучникового складного речення, правильно розставляти розділові знаки, здійснювати заміну безсполучникових речень сполучниковими та навпаки, а також пояснювати відмінності в їх будові та значенні.

Розглянемо, як тема «Безсполучникове складне речення» представлена в шкільних підручниках для 9-х класів, що відповідають чинній програмі. Для детального та конкретного висвітлення питання звернемося до навчальних видань О. Авраменко, О. Глазової.

У підручнику з української мови О. Авраменка [2] на вивчення безсполучникового речення виділено три параграфи (§ 28 - § 31), у яких подано загальні відомості про ці безсполучникові синтаксичні одиниці, а інші параграфи присвячені вживанню розділових знаків (кома, крапка з комою, двокрапка, тире). Автор підручника групує такі конструкції залежно від розділових знаків (крапка, крапка з комою, двокрапка, тире), які ставляться між предикативними частинами і відображають певні значення (перелічування, причини, пояснення, доповнення, протиставлення, часу та умови, наслідку). З погляду автора, це викликано методичними міркуваннями: складністю пунктуації в безсполучниковому складному реченні та необхідністю вироблення в школярів пунктуаційних навичок, що легше

досягається за умови узагальнення відомостей про вживання окремих розділових знаків.

Вивчення нової теми автор пропонує побудувати за допомогою *спостереження за мовним матеріалом*: подано речення сполучникові – складнопідрядні та безсполучникові. Запропоновано завдання прочитати речення та з'ясувати, за яким принципом записано речення у дві колонки та пояснити, який тип речень, на думку учнів, є більш лаконічним і наближеним до живого спілкування. Отже, навчання безсполучникових складних речень ґрунтується на вивченому матеріалі про складносурядні та складнопідрядні речення та будується на зіставленні безсполучникових конструкцій із сполучниковими.

О. Авраменко подає таке визначення безсполучникового складного речення: *«Безсполучниковим складним називають таке речення, у якому частини поєднуються в одне змістове ціле без сполучників (сполучних слів), а лише за допомогою інтонації»* [2, с.100].

На наш погляд, у цьому підручнику подано досить повне і точне визначення безсполучникових конструкцій, оскільки воно відображає структурно-семантичний аспект їх вивчення. Проте вважаємо, що необхідно було відзначити, що смислові відношення в них виражені не явно і повинні встановлюватися адресатом мови зі змісту частин з опорою на загальні знання того, хто говорить і слухає. Цей момент є дуже важливим у характеристиці БСР, оскільки контекст та ситуація важливі у формуванні семантики речення.

О. Авраменко пропонує *класифікацію безсполучникових складних речень*, що базується на семантичному принципі, як й у науковій граматиці. Автор класифікує безсполучникові речення на такі типи: з однорідними частинами, що є рівноправними (нагадують складносурядне речення); з неоднорідними частинами, одна з яких пояснює іншу (нагадують складнопідрядне речення). Такі типи речень продемонстровано прикладами речень.

Далі автор ознайомлює учнів із видами інтонації: переліку; протиставлення або зіставлення; пояснення та подає загальні відомості про вживання розділових знаків: коми, тире, двокрапки або крапки з комою.

Завдання у вправах підручника О. Авраменка – цікаві та різноманітні, вони вимагають від учня не механічного виконання (переписування та розстановки розділових знаків), а вдумливого, глибоко усвідомленого підходу. У кожній вправі потрібне пояснення: «Порівняйте...», «Поспостерігайте...», «Обґрунтуйте свою відповідь...», «Поясніть...», «Доведіть ...» тощо.

Автор приділяє увагу роботі **над інтонацією**, що впливає на зміст речення та розділові знаки в ньому. Наприклад, «*Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання розділових знаків*» (вправа 1, с.103); «*Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання тире*» (вправа 1, с.109), «*Прочитайте мініатюру за ролями, дотримуючись правильної інтонації*» (вправа 4, с.110).

Серед вправ можна виокремити такі, що передбачають завдання:

- визначити вид безсполучникового складного речення: «*Випишіть спочатку безсполучникові складні речення з однорідними частинами, а потім — з неоднорідними*» (вправа 2, с.101);
- поставити розділові знаки: «*Прочитайте речення. Розставте розділові знаки*» (вправа 7, с.11);
- побудувати схеми речень (вправа 4, с.101);
- побудувати безсполучникові речення: «*Утворіть із простих речень безсполучникові складні речення й запишіть їх*» (вправа 5, с.110); «*Доберіть другу частину речень, щоб утворилося безсполучникове складне речення. Запишіть утворені речення*» (вправа 7, с.102);
- зробити синтаксичний розбір речення: «*Підкресліть граматичні основи вписаних речень*» (вправа 2, с.102);

Позитивно оцінюємо вміщені в підручнику рубрики «**Зауважте!**»,

«Культура слова», «You Tube», «До речі...», які пропонують дітям цікавий додатковий і важливий для запам'ятовування матеріал із мовних особливостей безсполучникових речень, уникнення помилок, збагачення словника школярів тощо. З метою розвитку мовленнєвої компетентності учнів у підручнику представлено матеріали мережі Інтернет з експрес-уроками.

Ми помітили, що система пунктуаційних правил розглядається у традиційному форматі: із можливою вставкою у структуру БСР того чи іншого сполучника. Однак можливість запровадження авторського чи підрядного сполучника у співвідношенні з іншими типами складних речень не коментується. Отже, дидактичний прийом не знаходить реального обґрунтування у свідомості школяра і не формує системних уявлень про типи синтаксичних одиниць.

Автором також не зроблено висновок про те, що інтонація та пунктуація визначаються значенням безсполучникового речення (перерахування, причини, пояснення, доповнення, протиставлення, часу, умови, наслідку), співвідносячи ці значення з відповідними знаками пунктуації. Однак надалі аналіз зводиться переважно до характеристики інтонації та пунктуації безсполучникового речення без урахування інших засобів зв'язку. Пропонуючи загальну характеристику БСР, автор загалом не вказує на можливість поєднання різних значень в одному реченні.

На нашу думку, у підручнику О. Авраменка недостатньо вміщено мовленнєвих і комунікативних вправ. Аналіз навчального видання засвідчив, що у ньому представлено лише дві мовленнєві вправи:

- *«Опишіть ілюстрацію трьома-чотирма безсполучниковими складними реченнями, частини яких виражають одночасність або послідовність подій, використовуючи опорні слова»* (вправа 7, с.104);
- *«Утворіть із простих речень безсполучникові складні речення й запишіть їх»* (вправа 5, с.110).

На нашу думку, з метою реалізації комунікативно-діяльнісного підходу необхідно пропонувати учням більше завдань на побудову зв'язних висловлювань за допомогою безсполучникових речень.

Також одним із недоліків аналізованого підручника вважаємо відсутність завдань на виявлення стилістичних можливостей безсполучникових синтаксичних конструкцій. У шкільному виданні вміщено вправи на матеріалі текстів, але в жодній із них не запропоновано учням з'ясувати стилістичну роль безсполучникових речень. Матеріал для практичних вправ взято переважно з художньої літератури та усної народної творчості.

У підручнику «Українська мова» О. Глазової безсполучникове складне речення трактується як *«складне речення, частини якого поєднані лише змістом та інтонацією, без сполучників і сполучних слів»* [14, с.163]. Позитивним є те, що автор акцентує на стилістичних особливостях безсполучникових структур, зазначаючи, що вони *«емоційніші, інтонаційно багатші, ніж сполучникові»* [14, с.163].

Як і в попередньому аналізованому навчальному виданні, в підручнику детально описані смислові відношення між частинами безсполучникового речення, що продемонстровано за допомогою таблиці з метою кращого засвоєння матеріалу. Також пояснено види інтонації, які можуть простежуватися в безсполучникових структурах.

У кожному параграфі подається новий матеріал, виділений іншим шрифтом. Усі правила супроводжуються прикладами.

Подальша робота, що пов'язана з виявленням факторів, які впливають на семантику БСР, обмежується лише графічним виділенням основних членів речення в предикативних частинах. Цього, на нашу думку, недостатньо, тому що не формується у свідомості учня уявлення про системні відношення в українській граматиці. Під час характеристики граматичної основи речення школяр повинен брати до уваги спосіб вираження головного члена, структурні особливості предикативної частини, модальність тощо.

З метою закріплення теорії та відпрацювання умінь та навичок з нової теми автор пропонує різноманітні **вправи**. Цікаві та різноманітні завдання у вправах вимагають від учнів не механічного виконання (переписування та розстановки розділових знаків), а дозволяють розмірковувати, вдумуватись, порівнювати, вчитися пояснювати, формувати та вдосконалювати орфографічні та пунктуаційні вміння та навички. Завдання допомагають не тільки закріпити нові знання, а й повторити пройдений матеріал.

Школярам пропонується такі завдання:

- підкреслити граматичні основи (вправа 288, 289 с.165; вправа 293 с.166);
- розставити пропущені розділові знаки (вправа 295 с. 169, вправа 297 с.170);
- скласти речення (вправа 296 с. 168);
- скласти схеми речень (вправа 294 с. 167);
- виконати синтаксичний розбір (вправа 313, вправа 314 , вправа 315 с.175).

Подано також завдання на повторення орфографії (вправа 291 с.165).

У багатьох вправах потрібно визначити смислові відношення між частинами безсполучникових речень (вправа 291 с.165, вправа 292 с.167), пояснити розстановку пропущених розділових знаків (вправа 295 с. 169).

Після кожного параграфа подаються завдання, які розкривають значення, структуру, правопис слів.

Досить небагато представлено *конструктивних вправ*, наприклад у впр. 296 автор пропонує учням об'єднатися в групи та з кожної пари простих речень утворити безсполучникові складні, правильно розставити розділові знаки. Вправа 306 містить завдання перетворити складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними на безсполучникові конструкції.

Значна увага приділяється мовленнєвому аспекту теми: відпрацьовуються інтонаційні навички. Наприклад, вправа 292 с.167 потрібно прочитати текст, дотримуючись правильної інтонації.

Учням пропонуються роботи творчого характеру типу написання мінітворів, у яких необхідно використовувати досліджувані структури.

Наприклад, у вправі 293 необхідно створити плакат на захист тварин, уживаючи безсполучникові складні речення. В іншій вправі 305 автор пропонує учням розказати, коли вони вперше ознайомилися з виданням Біблії, вживаючи безсполучникові речення.

Матеріал для практичних вправ дібраний із художньої літератури, усної народної творчості, із текстів публіцистичного стилю.

Важливо, що автор підручника О. Глазова активно використовує поняття синонімічних відношень семантичних видів складнопідрядних, складносурядних і безсполучникових речень. У завданнях до вправ звертається увага учнів на інтонаційні особливості безсполучникових речень, можливості їхньої структурної трансформації в СПР і ССР, пунктуацію. Синонімія, подібність і взаємозамінність складних синтаксичних конструкцій посилюють системні зв'язки уявлення про синтаксис, що визначає можливості зближення та протиставлення складних речень різних типів у свідомості учнів.

На завершення теми запропоновано зробити синтаксичний розбір речень за запропонованою в підручнику схемою. Також подано зразок усного та письмового розбору.

З метою узагальнення відомостей про безсполучникові речення запропоновано завдання і запитання для самоконтролю учнів, а також тестові завдання онлайн.

Проаналізуємо інший підручник з української мови для 9 класу (автори **О. Глазова, Ю. Кузнецов**) [15]. Переважна більшість – це вправи мовного характеру, наприклад:

- *«Визначте безсполучникові складні речення, що складаються з неоднорідних частин. Підкресліть у них граматичні основи»* (вправа 227);
- *«Визначте речення прості і складні. Обґрунтуйте вживання двокрапки. Перепишіть лише безсполучникові складні речення, підкресліть у них граматичні основи»* (вправа 224);
- *«Перепишіть речення, визначте й підкресліть у кожному граматичні*

основи. Поясніть уживання розділових знаків» (вправа 248).

Автори підручника пропонують вправи щодо правильного інтонування безсполучникових структур, наприклад:

- *«Прочитайте речення, правильно інтонуючи. Обґрунтуйте вживання тире» (вправа 247);*
- *«Прочитайте текст, дотримуючись правильної інтонації» (вправа 228).*

Вправи на конструювання передбачають такі завдання:

- *«З кожної пари простих речень утворіть безсполучникові складні, запишіть їх. Роставте пропущені розділові знаки» (вправа 234),*
- *«З кожної пари простих речень утворіть безсполучникове складне. Обґрунтуйте вживання двокрапки. Поясніть, у чому полягають зміни у змісті речень» (вправа 241),*
- *«Перебудуйте складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними на безсполучникові, запишіть їх» (вправа 242),*
- *«Подані складнопідрядні речення перебудуйте на безсполучникові, між частинами яких треба ставити тире» (вправа 250).*

Незначна кількість вправ вміщує завдання на побудову зв'язних висловлювань, наприклад:

- *«Роздивіться зображення гривні часів Київської Русі. Складіть речення про історію грошей на теренах України за схемами» (вправа 250),*
- *«Кого, на вашу думку, можна вважати видатним українцем? Кого з видатних українців ви шануєте найбільше. Чому? У відповіді вживайте безсполучникові речення» (вправа 252).*

Отже, вивчення безсполучникових речень за чинним підручником з української мови, на нашу думку, є недостатньо ефективним, оскільки він не орієнтують певною мірою вчителя на вивчення означеної теми у функціонально-комунікативному аспекті.

Опанування безсполучниковими складними реченнями розвиває в учнів здатність до логічного мислення, формує вміння аргументувати та

узагальнювати, емоційно та лаконічно передавати свої думки та почуття. Тому методика навчання має бути спрямована на виявлення всіх різнорівневих засобів, що беруть участь у формуванні синтаксичного зв'язку та вираженні семантики БСР. Основним критерієм у визначенні граматичного значення БСР у шкільній граматиці залишається інтонація. Однак інтонаційні ознаки можуть бути недостатньо диференційованими. Крім того, інтонація не є граматичним засобом зв'язку без урахування структурних показників. Вона є важливою лише в ситуації конкретного вживання речення за умов певного контексту чи ситуації. Нечітко виражені синтаксичні відношення дозволяє визначити синтаксична синонімія у співвідношенні зі складними сполучниковими реченнями. Однак далеко не всі типи БСР мають синоніми.

Аналіз навчальних посібників засвідчує, що шкільна граMATика часто підміняє вивчення БСР роботою над правилами постановки в ньому тих чи інших розділових знаків. Інтонація лише в комплексі з іншими засобами зв'язку здатна виражати ті чи інші смислові відношення. Ці додаткові засоби зв'язку учні повинні знати та визначати у структурі речення, оскільки вони сприяють більш точному визначенню семантики БСР, тим більше що в процесі вивчення інших типів складного речення – складносурядних та складнопідрядних – школярі з ними ознайомлюються.

Отже, порівнявши підручники з української мови для 9 кл. щодо вивчення теми «Безсполучникове складне речення», слід зазначити, що автори навчальних видань користуються науковою термінологією, дають класифікацію безсполучникових складних речень за семантичним принципом, як і в науковій граматиці. Основний принцип, що визначає зміст підручників, – системний виклад теорії, що з метою формування практичних умінь і навичок є міцною базою. Навчання ґрунтується на вивченому матеріалі про складносурядні та складнопідрядні речення та будується на зіставленні безсполучникових конструкцій із сполучниковими. Увага приділяється роботі над інтонацією, яка впливає на зміст речення. Спостереження над інтонаційно-смисловим аспектом текстів загострює стилістичне чуття учнів, допомагає їм

розуміти експресивну сторону мови. Словникова робота дозволяє збагатити словниковий запас школяра, вивчити правильне написання слів.

Проведений аналіз програм та підручників на тему дослідження дозволив встановити, що обсяг та зміст синтаксичного матеріалу не повністю відповідають комунікативній меті навчання. У розглянутих підручниках увага акцентується на формально-граматичному аспекті організації безсполучникового складного речення, тоді як функціональний напрям залишається нерозкритим, унаслідок чого зіставлення форми цієї синтаксичної одиниці та її вживання у мовленні не розкривається учням. Недостатньо уваги приділяється і синтаксичній синонімії української мови, попри важливу роль цього аспекту вивчення синтаксису у збагаченні граматичного складу мовлення старшокласників.

Виявлено, що вивчення безсполучникового складного речення у 9 класі здійснюється без урахування його стилістичного значення. У вправах проаналізованих підручників превалюють завдання, створені задля формування пунктуаційних навичок. Вправи з синтаксичної синонімії представлені в недостатній кількості та не забезпечують стилістичної доцільності трансформації синтаксичних конструкцій.

Отже, система вивчення безсполучникових складних речень в закладах загальної середньої освіти потребує перебудови та оновлення теорії та методики навчання відповідно до комунікативної спрямованості вивчення української мови.

2.2. Аналіз рівня сформованості знань і вмінь з вивчення безсполучникового складного речення в школі

У процесі роботи над магістерською роботою було проведено констатувальний експеримент серед учнів 9-х класів Глухівської загальноосвітньої школи I-III ступенів №1 з метою визначення рівня сформованості в учнів необхідних знань, умінь і навичок з теми «Безсполучникове складне речення».

Основні завдання констатувального зрізу були такі:

- 1) виявити рівень володіння теоретичними знаннями з теми «Безсполучникове речення»;
- 2) виявити рівень сформованості мовленнєво-комунікативних умінь школярів.

За основний критерій оцінювання брався той обсяг знань із вивчення теми «Безсполучникове речення», яким повинні володіти школярі: розуміння безсполучникового речення як одного із різновидів складного речення, розмежування від інших синтаксичних структур, побудова складних безсполучникових речень за поданими схемами, уживання таких структур відповідно до ситуації спілкування чи завдань комунікації.

У зв'язку з цим було розроблено критерії і визначено 4 рівні оцінювання знань і вмінь учнів (табл. 2.3.1).

Таблиця 2.3.1

Рівні засвоєння учнями 9-х класів структурно-семантичних і функціонально-стилістичних особливостей безсполучникових речень

Рівень знань і вмінь студентів	Бал	Критерії оцінювання лінгвістичних знань і мовленнєво-комунікативних умінь учнів
Високий	10-12	Учень на високому рівні розкриває сутність

<p>Знання учня є системними, їх застосування творчим, діяльність має дослідницький характер</p>		<p>поняття «Безсполучникове складне речення», дає лінгвістичну характеристику (наукове визначення, суттєві ознаки, смислові відношення, стилістична роль). Самостійно знаходить безсполучникові складні речення; визначає їх основні ознаки, смислові відношення між частинами безсполучникових складних речень; правильно ставить розділові знаки між частинами безсполучникового складного речення й обґрунтовує їх; знаходить і виправляє пунктуаційні помилки на вивчені правила; правильно інтонує безсполучникові складні речення; аналізує й порівнює виражальні можливості безсполучникових складних речень із синонімічними синтаксичними конструкціями в текстах розмовного, публіцистичного і художнього стилів; правильно будує безсполучникові складні речення з різними смисловими відношеннями між його частинами; використовує виражальні їх можливості в усних і письмових висловлюваннях на певну соціокультурну тему.</p>
<p>Достатній Учень самостійно застосовує знання, володіє розумовими операціями, уміє</p>	<p>7-9</p>	<p>Учень на достатньому рівні розуміє основні поняття безсполучникового складного речення.</p> <p>Учень знаходить серед складних конструкцій безсполучникові речення; з деякими неточностями визначає їх основні ознаки, самостійно встановлює смислові</p>

<p>робити висновки, самостійно здійснює основні види навчальної діяльності.</p>		<p>відношення між частинами безсполучникових складних конструкції, але іноді може помилятися.</p> <p>Може припустися незначних пунктуаційних помилок на вивчені правила. Характеризує функціонально-стилістичні ознаки безсполучникових складних конструкцій, самостійно наводить приклади; правильно конструює та інтонує речення. Використовує у мовленні виразні, доцільні сполучення з ряду синонімічних, безсполучникові речення.</p>
<p>Середній Учень відтворює основний навчальний матеріал, здатний розв'язувати завдання за зразком.</p>	<p>4-6</p>	<p>Учень розуміє основні положення теми «Безсполучникове складне речення», але дуже загально й непослідовно розкриває сутність основних понять. Учень за допомогою вчителя виділяє серед складних конструкцій безсполучникові речення. Відчуває труднощі під час визначення смислових відношень між частинами безсполучникових синтаксичних одиниць. Учень допускає неточності щодо вживання розділових знаків між частинами безсполучникового речення. У нього виникають значні труднощі під час синтаксичного розбору безсполучникового речення. Учень пояснює функціонально-стилістичне призначення лише деяких безсполучникових складних конструкцій, але допускає помилки.</p>

<p>Низький</p> <p>Відповідь учня елементарна, фрагментарна, характеризує початкові уявлення про предмет вивчення.</p>	1-3	<p>Учень не знає більшої частини теоретичного матеріалу з теми «Безсполучникове складне речення». Допускає грубі помилки у формулюванні визначень і правил щодо безсполучникових складних речень. Не може самостійно навести приклади і пояснити виражальні можливості безсполучникових конструкцій. В учня виникають труднощі щодо розрізнення безсполучникових речень. Не може самостійно визначити їх види. Не в змозі пояснити смислові відношення між частинами безсполучникових складних конструкцій, не орієнтується у вживанні розділових знаків. За допомогою вчителя виконує повний синтаксичний розбір безсполучникового речення. Не використовує набуті знання про безсполучникові складні конструкції під час написання творчих робіт, складання усних висловлювань. Не може визначити стилістичну роль безсполучникових речень в оформленні зв'язного висловлювання.</p>
--	-----	--

Експериментом було охоплено 26 учнів 9-х класів Глухівської ЗОШ І-ІІІ ступенів №1, які вже вивчили тему «Безсполучникове складне речення».

На **першому етапі контрольного експерименту** ми запропонували учням запитання, щоб з'ясувати, як учні орієнтуються в темі та які труднощі в них виникають. Школярам пропонувалося **відповісти на такі питання:**

1. Що таке безсполучникове складне речення?

2. Які пунктуаційні знаки ставляться між частинами безсполучникового складного речення?

3. Від чого залежить вибір пунктуаційного знака?

4. Чи відчуваєте ви труднощі у вживанні розділових знаків у безсполучниковій конструкції?

5. Як ви вважаєте, чому у вас виникають труднощі щодо вживання розділових знаків?

6. У якому стилі мовлення найчастіше використовуються безсполучникові складні речення?

7. Чи використовуєте ви складні безсполучникові речення у власному мовленні?

Результати анкетування засвідчили, що тема «Безсполучникове складне речення» засвоєна учнями на середньому рівні. Не всі школярі змогли дати точне визначення безсполучникового складного речення. Так, наприклад, 43% опитаних просто вказали, що безсполучникове складне речення – це *«речення без сполучників»*. 10% опитаних плутають безсполучникові конструкції зі складнопідрядними чи складносурядними реченнями: вони вказали, що такі *«речення складаються з двох і більше частин»*. 27% школярів не змогли загалом сформулювати визначення. Лише 20% респондентів дали правильне визначення: *«безсполучникове складне речення – це складне речення, що складається з двох або більше частин, пов'язаних між собою без сполучників за допомогою інтонації»*.

Аналіз відповідей на друге запитання анкети **«Які пунктуаційні знаки ставляться між частинами безсполучникового складного речення?»** засвідчив, що не всі дев'ятикласники знають, які пунктуаційні знаки ставляться в безсполучниковому складному реченні, т.б. у багатьох учнів вибір знака викликає труднощі. Наприклад, лише 18% учнів вказали на всі розділові знаки. 22% опитаних назвали кому, тире і двокрапку, не зазначивши крапку з комою. 45% школярів зазначили кому і двокрапку. 15% респондентів вказали на кому і двокрапку.

Досить складним для опитаних виявилось наступне запитання анкети **«Від чого залежить вибір пунктуаційного знака?»**. Ми з'ясували, що не всі школярі засвоїли основні умови вибору пунктуаційного знака. Відповіді були різними:

- від вимови речення – 67%;
- від інтонації – 13%;
- від змісту безсполучникового речення – 17%;
- від інтонації та значення безсполучникового речення – 13%.

З метою виявлення труднощів у процесі засвоєння пунктуації безсполучникового речення ми запропонували четверте запитання анкети **«Чи відчуваєте ви труднощі у вживанні розділових знаків у безсполучниковій конструкції?»**. Було встановлено, що 36% опитаних постійно відчувають труднощі під час розстановки розділових знаків у безсполучниковому складному реченні, 61% – іноді, лише 12% – не мають труднощів у виборі розділових знаків.

Відповіді школярів на п'яте запитання анкети **«Як ви вважаєте, чому у вас виникають труднощі щодо вживання розділових знаків?»** засвідчили, що серед причин школярі назвали такі:

- не вчив правила – 20%;
- важка тема – 37%;
- плутаю значення безсполучникового складного речення – 10%;
- тема не закріплена практично – 10%;
- мало уроків відведено на вивчення теми – 17%;
- моя власна неувважність – 10%.

Відповідаючи на шосте запитання анкети **«У якому стилі мовлення найчастіше використовуються безсполучникові складні речення?»**, учні вважають, що безсполучникові конструкції найчастіше вживаються:

- у художньому стилі – 40%;
- у розмовному стилі – 46%.

Відповіді дев'ятикласників на останнє запитання анкети «**Чи використовуєте ви складні безсполучникові речення у власному мовленні?**» засвідчили, що багато школярів або зовсім не використовують безсполучникові конструкції у своєму мовленні чи творчих роботах (27%), або використовують їх нечасто (46%), оскільки сумніваються у виборі пунктуаційних знаків, особливо тире та двокрапки.

На другому етапі констатувального експерименту був проведений аналіз усного та письмового мовлення учнів 9-х класів. Ми з'ясували, що вони переважно використовують прості та складнопідрядні речення. Водночас безсполучникові складні речення в самостійному усному та письмовому мовленні дев'ятикласників трапляються зрідка.

Частотність уживання різних видів складних речень демонструє таблиця 2.3.2, у якій представлено кількість речень під час написання твору на тему «Краса людських взаємин».

Таблиця 2.3.2.

Кількість речень, які використали учні під час написання твору на тему «Краса людських взаємин»

Кількість речень				
Просте речення	Просте ускладнене	Складно-сурядне	Складно-підрядне	Безсполучникове
90	120	63	58	41

Отже, результати таблиці засвідчують, що учні найменше у творчих роботах уживають саме безсполучникові речення. Якщо і використовують, то найчастіше безсполучникові конструкції зі значенням перелічування або зіставлення, де ставиться кома. В основному надають перевагу сполучниковим або простим реченням. За формальної правильності мовлення учнів не виразне, емоційно бідне, відсутня творча, оригінальна думка. Учні не орієнтуються у функціонально-стилістичній диференціації безсполучникових

та синонімічних їм сполучникових складних речень, не розуміють доцільності вибору та специфіки тієї чи іншої граматичної форми. Внаслідок цього учні 9-х класів не використовують багаті стилістичні можливості безсполучникових синтаксичних конструкцій під час написання власних текстів, їх різноманітні жанрово-стилістичні особливості.

На третьому етапі констатувального експерименту ми розробили тестові завдання з теми «Безсполучникове складне речення» з метою встановлення рівня сформованості знань учнів (додаток А). Відповіді на тести обов'язково передбачали визначення безсполучникового речення, уміння вирізняти його серед інших синтаксичних конструкцій, визначати смислові відношення між частинами безсполучникового речення, пояснювати вживання розділових знаків між частинами речення.

Для тестування було підібрано 14 запитань, відповіді на які давали загальне уявлення про розуміння школярами основних понять, зокрема про особливості безсполучникового складного речення; про смислові відношення між частинами безсполучникових складних конструкцій, про правила вживання розділових знаків у безсполучникових синтаксичних одиницях.

Кількісний аналіз відповідей учнів 9-х класів на тестові завдання подано у таблиці 2.3.3

Таблиця 2.3.3

**Результати тестування теоретичних знань
учнів із теми «Просте ускладнене речення»**

Рівні знань учнів							
<i>Високий</i>		<i>Достатній</i>		<i>Середній</i>		<i>Низький</i>	
к-ть осіб	%	к-ть осіб	%	к-ть осіб	%	к-ть осіб	%
5	19,2	7	26,9	11	42,3	3	11,5

Перше завдання передбачало з'ясувати, чи розуміють школярі сутність поняття «безсполучникове складне речення». Було виявлено, що лише 5 школярів усвідомлюють структурно-семантичні особливості безсполучникових складних конструкцій, зазначивши, що в ньому *«у якому частини зв'язані в єдине ціле без допомоги сполучників і сполучних слів»*. Серед опитаних були виявлені такі школярі (6 осіб), які вважають, що *«у безсполучникових реченнях частини рівноправні за змістом і пов'язані сурядними сполучниками»*. Деякі школярі (7 осіб) не усвідомлюють загальної сутності безсполучникового речення, тому й зазначили, що *«прості речення рівноправні за змістом і пов'язані підрядними сполучниками»*. Були й такі школярі, які сплутали безсполучникові речення із складнопідрядними вказавши, що *«одне просте речення за змістом та граматично залежить від іншого та з'єднується за допомогою підрядного сполучника або сполучного слова»*.

Друге завдання ставило на меті з'ясувати, чи вміють дев'ятикласники виокремлювати серед інших складних конструкцій безсполучникові речення. Ми виявили, що 9 опитаних дали правильну відповідь, обравши таке речення: *«Любіть книгу: вона відкриє вам багато цікавого»*, у якому частини речення поєднані за допомогою пояснювальної інтонації, а на письмі – двокрапкою. Більшість учнів (12 респондентів) обрали неправильне речення: *«Друзів ми втрачали на важких дорогах, зберігали любов під вогнем»*, оскільки воно – просте речення, ускладнене однорідними присудками. Були виявлені й такі учні, які вказали на речення *«Я повторив запрошення, але він нічого не відповів»*, хоча це речення належить до складносурядних, частини якого поєднані сполучником сурядності (але). 4 учні обрали синтаксичну конструкцію *«Ліс, гори злилися, огорнулися густим туманом»*, відповідь яких не є правильною, оскільки в цьому реченні простежуються однорідні присудки, що поєднані перелічувальною інтонацією. Можна констатувати, що поняття про безсполучникове складне речення в учнів сформовано на середньому рівні. На уроках необхідно використовувати більше вправ на розмежування складних та

простих ускладнених речень, звертаючи увагу на їх структурно-семантичні відмінності.

Третє і четверте завдання було спрямовано на виявлення в учнів умінь розрізняти безсполучникові речення з однорідними та неоднорідними частинами. Результати відповідей засвідчили, що дев'ятикласники не засвоїли основні особливості таких конструкцій. Правильна відповідь була зафіксована в 9-х учнів, які обрали речення *«Співає море, гуде місто, яскраво сяє сонце, створюючи казку»*, що має рівнозначні частини, та конструкцію *«Місяця не було на небі: воно на той час пізно сходило»*, що характеризується неоднорідними частинами. Інші опитані обрали речення неправильно, оскільки не усвідомлюють основні ознаки речень відкритої та закритої структури.

У **п'ятому та шостому** тестовому завданні необхідно було обрати безсполучникові речення, між предикативними частинами якого виражається послідовність чи одночасність дій. Правильно виконали п'яте завдання лише 11 школярів, обравши речення *«Лягло сонце за горою, зірки засяяли»*. 9 учнів вказали на речення *«Там зелений лозняк тихо марево в'є, біла лілія зовсім не журиється»*, відповідь яких є неправильною, оскільки ця конструкція з детермінантом-обставиною вказує на одночасність дій. 4 школярі обрали речення *«Колись жила і не зітхала – уміла біль свій тамувать»*, що належить до закритої структури. У 2-х дев'ятикласників було зафіксовано речення *«Які довкіл степи лежать, як духмяніє сіножать, як пахне пасіка медами»*, що засвідчує нерозуміння школярами смислових відношень у безсполучниковому реченні.

У шостому завданні правильну відповідь дали лише 8 осіб, указавши на речення *«Шелестить пожовкле листя по діброві; гуляють хмари; сонце спить; ніде не чути людської мови»*, яке належить до речень, що виражають одночасність дій. Третина школярів обрала речення *«Невеличка колона зупинилася, від неї відійшов високий, широкоплечий чоловік і рушив до майора»*, у якому виражено відношення послідовності. Інші ж опитані не дали правильних відповідей, продемонструвавши нерозуміння сутності таких

конструкцій, тому й обрали речення *«Микола пізнавав дівчину і не впізнавав: вона була не вербівська»*.

У **сьомому – дев'ятому** завданнях необхідно було визначити відношення між частинами безсполучникового речення. Ці завдання виявилися для учнів 9-х класів набагато важчими, ніж попередні. Зокрема, у сьомому завданні було запропоновано речення *«Пізнаєш істину – ввійде в твою кров сонце»*, у якому необхідно було встановити відношення. Лише 6 учнів правильно визначили відношення – умовні. Інші опитані дали такі відповіді: 5 школярів – причинові; 7 – часові; 6 учнів – пояснювальні; 2 особи – зіставні.

У восьмому завданні необхідно було визначити смислові відношення в реченні *«Далеко на сході стало червоніти небо: сонце сходило»*. Відповіді розподілилися таким чином. Правильно на пояснювальні відношення вказали лише 5 учнів. Інші ж опитані продемонстрували не усвідомлення цієї теми: 3 особи – умовні; 9 школярів – часові; 9 – зіставні.

У дев'ятому завданні ми запропонували речення *«Птахи з-за моря вертають – плуги з полем розмовляють»*, у якому треба було вказати на тип відношень між частинами. Правильно виконали завдання 8 учнів, обравши часові відношення. Інші опитані дали такі відповіді: 6 школярів – причини; 7 – наслідку; 5 учнів – умовні.

У **десятому – чотирнадцятому** завданні перевірялися вміння учнів правильно вживати розділові знаки в безсполучниковому реченні. Аналіз відповідей на ці питання дозволяє зробити такі висновки: 1) школярами у цілому засвоєні правила вживання знаків пунктуації в безсполучникових синтаксичних конструкціях; 2) помилки переважно стосуються випадків уживання тире та двокрапки, на які менше уваги звертається на уроках вивчення синтаксису складного речення. Водночас недостатньо уваги приділяється вживанню крапки з комою між предикативними частинами безсполучникового речення (лише 3 особи з 26-ти виділили частини безсполучникового речення за допомогою крапки з комою).

Після аналізу виконання завдань з теми «Безсполучникове складне речення» ми можемо зробити такі висновки: рівень знань, мовних умінь і навичок дев'ятикласників не повною мірою відповідає сучасним вимогам.

Спостереження за навчальним процесом засвідчили: учні легко знаходять безсполучникові складні речення у текстах. Водночас дев'ятикласники припускаються помилок під час встановлення смислових відношень у безсполучникових складних реченнях і, як наслідок, не можуть правильно поставити в них розділові знаки, а також правильно інтонувати зазначені конструкції. Окрім того, багато учнів не вміють визначати і пояснювати структуру складних безсполучникових речень, конструювати їх, а також роботи синтаксичний і пунктуаційний розбір складних безсполучникових речень.

Отже, результати констатувального експерименту підтверджують нашу думку про необхідність пошуку нових підходів до вивчення безсполучникових речень з метою підвищення рівня мовного та мовленнєвого розвитку здобувачів освіти. Усе це ще раз підтверджує необхідність і доцільність нашого дослідження.

2.3. Методичні рекомендації щодо вивчення безсполучникового складного речення в 9-му класі

Вивчення складних синтаксичних конструкцій – одне з найскладніших завдань у шкільному курсі української мови. Обсяг нових відомостей із синтаксису складного безсполучникового речення, з якими дев'ятикласники ознайомлюються в школі, досить великий: нові терміни (БСР із однорідними та неоднорідними частинами, смислові відношення, інтонація переліку, протиставлення, зіставлення, пояснення), повний синтаксичний аналіз БСР. У зв'язку з цим виникає необхідність у виробленні чітких рекомендацій щодо організації роботи зі складними безсполучниковими реченнями.

Тема «Безсполучникові складні речення» складається з таких аспектів, як:

- поняття про безсполучникове складне речення та його місце в системі складних речень;
- класифікація безсполучникових складних речень;
- засоби зв'язку елементів безсполучникового складного речення;
- пунктуація у складних реченнях.

Основними завданнями вчителя-словесника є такі:

- сформувати поняття безсполучникового складного речення як такої єдності її предикативних частин, що утворюється лише з інтонаційно-смислової основи без участі сполучників. Домогтися розуміння учнями особливостей безсполучникових конструкцій (порівняно з реченнями з сполучниковим зв'язком);
- навчити визначати різні види смислових відношень, що характерні для безсполучникових речень:
 - а) перелічування;
 - б) причини, пояснення, доповнення;
 - в) протиставлення, часу чи умови, наслідку.

- сформувати навички вживання розділових знаків залежно від цих значень і відповідної інтонації;
- сформувати вміння використовувати в мовленні безсполучникові синтаксичні конструкції, безпомилково робити синтаксичний розбір цих речень.

Розв'язання поставлених завдань потребує особливого комплексу педагогічних методів і прийомів вивчення мовних одиниць з погляду їх формальної організації. Практичне застосування знань з української мови на уроках можливо забезпечити найкраще, використовуючи комунікативно-діяльнісний підхід до навчання.

Як відомо, сучасні методисти виділяють три найбільш ефективні підходи, що визначають теоретичну та практичну базу навчання мови: *системно-функціональний, лінгвокультурологічний та комунікативно-діяльнісний підходи*. Усі вони частково використовуються на різних етапах навчання мови, проте на кожному з них превалює той чи інший підхід. Так, вивчення синтаксису поєднує всі раніше вивчені мовні одиниці та забезпечує виконання комунікативної функції. Відповідно, на заняттях з вивчення синтаксису продуктивним буде використання комунікативно-діяльного підходу. Цей підхід визначає таку організацію уроків з української мови, коли навчальний процес максимально наближається до процесу спілкування. Практична частина занять супроводжується побудовою мовних моделей та виконанням вправ, спрямованих на усунення типових мовних помилок.

Під час вивчення синтаксису безсполучникового складного речення комунікативно-діяльнісний підхід дозволяє вчителю акцентувати на доречному вживанні учнями складних синтаксичних конструкцій, приділити увагу логічному аспекту мовленнєвої діяльності школярів, зокрема щодо конструювання безсполучникових складних речень. Це важливо, оскільки БСР є засобом передачі складних асоціативних зв'язків. Їх правильне конструювання та використання важливе для розуміння причинно-

наслідкового характеру висловлювання. До того ж, поряд з іншими складними реченнями ці поліпредикативні конструкції дозволяють найбільш точно передати динамічний характер дії, вони роблять мову більш динамічною і яскравішою.

Ми пропонуємо **систему вправ** з вивчення теми «Безсполучникове складне речення», яка складається із завдань, кожне з яких присвячене одному з аспектів вивчення вираження смислових відношень у складному безсполучниковому реченні. Ці вправи і завдання спрямовані на:

1) ознайомлення зі структурно-семантичними типами БСР та основними засобами вираження смислових відношень у них, мовного забезпечення вирішення поставлених комунікативних завдань;

2) формування навичок та умінь самостійно ставити комунікативне завдання, вводити речення в текст, не порушуючи його зв'язності;

3) формування лексико-семантичного змісту частин БСР, що складається з типового значення граматичних структур, на основі яких вони побудовані, та конкретного лексичного наповнення кожного з них;

4) ознайомлення з групою БСР зі значенням обумовленості, їх утворенням та характеристиками; деякими способами актуалізації значення причини та наслідку, умови;

7) трансформаційні парадигми речень.

Пропонуємо розпочати вивчення теми «Безсполучникове складне речення» за допомогою **лінгвістичного спостереження**:

Прочитайте речення; визначте виражені у яких смислові відношення. У яких реченнях (сполучникових чи безсполучникових) вони виражені чіткіше? Чому?

1) Вночі несподівано подув північний вітер, небо скоро затягло хмарами

2) Якщо в товаристві лад, то всяк тому радіє.

3) Численні вороги зазіхали на багаті українські землі, проте український народ боронив рідну землю.

Наступний етап вивчення безсполучникових конструкцій можна організувати за допомогою **аналітичних вправ**, які забезпечують пізнавальну підготовку школярів до сприйняття нового матеріалу, активізують у них практичний досвід (залежність інтонаційного оформлення речень від смислових відношень між предикативними частинами, формування інтонаційного слуху, пам'яті, аналітичного мислення (сприйняття та оцінка інтонаційної побудови безсполучникового речення щодо його структурних особливостей).

Вправа 1. Прочитайте текст. Вставте пропущені орфограми та розділові знаки. Випишіть безсполучникові речення, поясніть їх роль у тексті.

Формуючи букет квітів пам'ятайте, що (не) завжди і (не) всі квіти вживаються один із одним. Через (не) правильний підбір квітів у букет.. розігрують...ся справжні траг..дії. Ось (де..)калька пр..кладів.

Троянда яку всі вважають квіткою любові і світу виявляється (не) такою вже н..жною. Вона зовсім (не) вживається наприклад резеду. Тільки вони опиняют..ся в одній ваз., троянда своїм ар..матом вбиває резеду. Але й інша гинучи вид..ляє у воду смертельну отруту яка незабаром губить «царицю квітів».

(Не) навид..т.. троянда так і гвоздику. Але тут справа не доходить до «вбивства». Опинившись в одному букет.. обидві вони просто перестають пахнути.

(Не) уживливим «характером» відрізняється також конвалія.. . Цей біло (сніжний) провісник весни не такий уже лагідний як це здається. Список його смертельних ворогів (не) малий конвалія.. (не) навид..т.. усі весняні квіти. Як тільки яка з них виявляється (по) близу конвалія ... вбиває «конкурента».

Так само (чинить) самозакохан..ий нарцис.. зі скромною (не) забудкою. (Не) став..те їх в один букет нарцис.. її загубить.

Вправа 2. Визначте граматичний (структурний) тип безсполучникових складних речень та граматичні (смислові) відношення між предикативними одиницями.

1. Догорів квітневий світлий вечір, по луках холодний сутінок ліг. Сплять граки, далекий шум потоку в темряві таємничо затих. 2. Повітря було чисте і прохолодне, від нього горіли щоки. 3. Вершина сосни хитнулася, дерево почало повільно хилитися до дороги. 4. Худими пальцями він намагається застібнути гудзик, той відривається, він кидає його на підлогу. 5. Тихо шуміли сосни, легкий вітерець кружляв придорожній пил. 6. Вітер завив, розпочалася хуртовина. 7. Вже тане сніг, біжать струмки, у вікно повіяло навесні.

Вправа 3. Визначте граматичний тип безсполучникових складних речень і вкажіть різницю в їхній структурі. Визначте граматичні (сміслові) відношення між предикативними одиницями.

1. Тільки бачить: в'ється завірюха, сніг вкриває поля, вся біленька земля. 2. Якось прийшов до нього і бачу: на столі лежить Кобзар. 3. Пам'ятаю також: вона любила добре одягатися і читати сучасну поезію. 4. Я тобі точно скажу: у тебе є талант. 5. Я знаю: у вашому серці є гордість і честь. 6. Сергійко, закинувши голову, глянув на небо й замислився: чи можна набрати трави вище неба, чи не можна?. 7. З їхніх оповідань було зрозуміло: життя робітника скрізь однакове. 8. Стежкою темною задумливо їде наш Іван і бачить: крізь нічний туман вдалині чорніє пагорб величезний. 9. Люди знали: десь, дуже далеко від них, йде війна. 10. Скажу вам тільки одне: не можна сидіти склавши руки. 11. Ось мої умови: ви нині ж публічно відмовитися від свого наклепу і проситимете в мене вибачення. 12. Усе місто там таке: шахрай на шахраї сидить і шахраєм поганяє.

Вправа 4. Визначте, які з цих речень є БСР однорідного складу, а які неоднорідного. Підберіть до БСР синтаксичні синоніми серед сполучникових, визначте їхнє граматичне значення.

1. Під боком сінце, над головою ясні зірки. А на озері риба сплескує, трохи очерет шумить, тумани бродять. 2. Пульсу майже не було, обличчя його посіріло. 3. Може, є й краще щось десь, нічого мені кращого не треба. 4. Але всі були переконані: місто не здадуть ворогу. 4. Але ночувати в полі мені не

хотілося: було сиро та незручно. 5. Йому треба займатися – він сидить біля телевізора.

Вправа 5. Визначте, які з речень передають одночасність подій, а які – послідовність. У яких формально-граматичних ознаках це виражається?

1. На темно-сірому небі десь блимають зірки; вологий вітерець зрідка набігає легкою хвилею; чується стриманий, неясний шепіт ночі; дерева шумлять. 2. Всюди висіли лампи, тягнулися підлоги, стирчали на стінах мідні крани. 3. Вив вітер, хрипко били хвилі в борти, скреготіли якірні канати.

Вправа 6. Проаналізуйте, які відношення передаються у поданих безсполучникових реченнях. Доберіть до них сполучникові синонімічні.

1. Маяк не горів: узимку він був не потрібен. 2. Ні, я не залишаю звички перечитувати, – тому я наочно вимірюю своє зростання, поліпшення, падіння, напрям. 3. Сонячне проміння починало дошкуляти нам: воно било нам прямо в обличчя. 4. Травною заростають могили – давністю заростає біль. 5. Скоро скінчиться біла завірюха, потечуть блакитні струмки. 6. Хмари були дуже тонкими – крізь них просвічувало сонце.

Вправа 7. Виділіть граматичні основи у складних безсполучникових реченнях. Встановіть смислові відношення між частинами складного безсполучникового речення. Розставте знаки пунктуації.

1. Не хочеш відповідати скажи. 2. Хотів я встати переді мною все закружляло з швидкістю хотів кричати мова беззвучна стала. 3. Поповз я по густій траві вздовж яру дивлюся ліс скінчився кілька козаків виїжджають з нього на галявину. 4. Смарагдові жабенята стрибають під ногами між корінням, піднявши золоту головку, лежить гадюка і стереже їх. 5. Ось вам мої умови ви нині ж публічно відмовитися від наклепу і проситимете у мене вибачення. 6. У будинку помалу порушувалася тиша десь рипнули двері почулися чийсь кроки хтось чхнув. 7. Я тобі точно скажу у тебе є талант. 8. Він навіть злякався так було темно тісно і нечисто. 8. Не встигло сонце пригріти загуло все небо. 9. Сміливі перемагають боягузи гинуть. 10. Він завжди любив поговорити це було мені добре відомо.

Вправа 8. Визначте речення щодо ознаки відкритості (закритості) структури. Обґрунтуйте свою відповідь.

1. Співає море, гуде місто, яскраво сяє сонце. 2. Уночі сидимо ми і чуємо - музика пливе степом. 3. Накрапував дощ, вітер став сильнішим, море гуркотіло глухо і сердито. 4. Місяця не було на небі: він у той час пізно сходив. 5. Вовків боятися – ліс не ходити. 6. Будьте красивими, сильними, добрими, заздрість і зло викидайте без жалості. 7. Іване, залиш свої рукописи, підемо їсти. 8. Живи просто – проживеш сто років. 9. Я був озлоблений, він похмурий. 9. Посмішка раптово зійшла з обличчя Тетяни Петрівни, чоло вкрилося зморшками.

Вправа 9. Визначте відношення між предикативними частинами у прислів'ях: 1) перелічувальні; 2) протиставні; 3) умовні; 4) часові; 5) причиново-наслідкові; 6) пояснювальні; 7) приєднувальні. Позначте прислів'я зі структурним паралелізмом; охарактеризуйте засоби його вираження: 1) однаковий порядок слів; 2) повторення лексичних елементів; 3) тотожність форм основних членів та ін.

1. Працюй сміливіше – житимеш веселіше. 2. Вік живи – вік учись. 3. За перемогою назад не ходи: вона завжди попереду. 4. Не жартуй із вогнем – обпечешся. 5. Умів дитину народити, умій і навчити. 6. Рано ластівки прилетіли – гарне літо буде. 7. За малим поженешся – велике втратиш. 8. Поживи довше, так побачиш більше. 9. Друга мати – себе не шкодувати. 10. Багатство – вода: прийшла і пішла. 11. Зима без снігу – літо без хліба. 12. Умів взяти – умій і віддати. 13. Літо припасає – зима поїдає. 14. Гроші – вода в решеті: не помітиш, як втечуть.

Конструктивні вправи спрямовані на забезпечення рецептивної та продуктивної діяльності учнів. Вони передбачають завдання на смисловий, структурний, порівняльний, пунктуаційний і стилістичний аналізи; на перебудову первинного мовленнєвого матеріалу (трансформація, складання речень за аналогією, комбінування та групування складних безсполучникових конструкцій; заміну сполучникових речень на

безсполучникові та навпаки; стилістичний експеримент; використання складних безсполучникових речень залежно від стилю й типу мовлення; видозміну та доповнення висловлювання; обґрунтування доцільності вибору автором безсполучникових конструкцій тощо. Пропонуємо використовувати такі вправи:

Вправа 1. З простих речень складіть три безсполучникові складні конструкції, використовуючи різні види зв'язку.

Починалася зимова пора. Сніг обтяжував художника. Під снігом завмирала земля. Митець майже не писав зимових мотивів.

Вправа 2. Допишіть, утворюючи складні речення.

а) Місяця не було видно..... (наслідок)

б) Я знаю... (пояснення)

в) Мисливець спустив курок(послідовність дій)

Вправа 3. Перебудуйте складні сполучникові речення на безсполучникові. Запишіть, розставте розділові знаки.

а) *Потяг летів швидко, і його вогні невдовзі зникли.*

б) *Через деякий час піднімаюсь і бачу, що летить мій Вогник, розвиваючи гриву.*

Вправа 4. Продовжіть речення *Дні стояли теплі*, щоб утворилися речення таких типів:

а) просте з однорідними членами (без сполучників);

б) безсполучникове складне, між частинами якого треба поставити кому;

в) безсполучникове складне, між частинами якого треба поставити крапку з комою.

Вправа 5. З простих поширених речень утворіть безсполучникові.

1) Попри прогноз синоптиків, погода в цей день була чудовою.

2) Незважаючи на крайню втому, спати нам, як і раніше, не хотілося.

3) Внаслідок тривалих дощів болота стали зовсім непрохідними.

4) Після закінчення виступу слухачі поставили доповідачеві багато запитань.

5) Після детального обговорення плану майбутньої екскурсії учні вирушили в дорогу.

Вправа 6. Побудуйте складні речення без сполучників, продовживши запропоновані конструкції. Визначте смислові відношення між частинами. Позначте особливості інтонації.

Зразок: Ити далі вдвох було небезпечно... Ити далі вдвох небезпечно: у лісі можна було натрапити на диких звірів.

Це безсполучникове складне речення, що складається з двох частин. Друга частина вказує на причину того, про що йдеться у першій частині; між частинами речення – попереджувальна пауза.

1. Темніє... 2. Праворуч виднілося озеро... 3. Над верхівками дерев проглядало небо... 4. Рішення могло бути лише одне... 5. Через півгодини почули голоси... 6. Гримів грім... 7 ... Птахи весело посвистували в гаю ... 8. Недалеко один від одного стояли ... 9. Вдалині вже миготіли вогники ... 10. Вчора мені вдалося добре попрацювати ... 11. Дні ставали довшими ... 12. Почувся спів ... 13. На вулиці танув сніг ... 14. Мене весь час відволікав телефон ... 15. Його несподіване питання поставило мене в незручне становище ... 16. Якимось стався зі мною такий випадок ... 17. Він добре склав іспит ... 18. Серце моє сильно билось... 19. Моє життя дуже змінилося ... 20. Двері відчинилися ... 21. Дивно...

Вправа 7. Об'єднайте прості речення в складні безсполучникові, розставляючи необхідні розділові знаки. Визначте відношення між частинами складних речень, що не мають сполучника.

1. Насувалась осінь. Дні ставали коротшими. 2. Дивне почуття охопило Сашка. Все здалося йому надзвичайно складним. 3. У глухому високому ялиннику страшно. Він весь скрипить. 4. Так! Наразі вирішено. Без повернення я покинув рідні місця. 5. За зливою прийшов різкий холод. Вікна зсередини густо потіють. 6. Зникне уява. Людина перестане бути людиною. 7. У кімнаті

стало душно. Я вийшов надвір освіжитися. 8. Біля озера два береги. Один – старезний, високий, порізаний ярами та протоками. Інший – низький, болотистий біля води. 10. З’явилося сонце. Дерев та трави вкрилися сильною росою. 11. Нариси він пише добре. Фельстони у нього не виходять. 12. Накрапував дощ. Вітер став сильнішим.

Вправа 8. Перебудуйте речення так, щоб утворилися безсполучникові складні конструкції.

1. Заходьте в світ, де в’ються ластівки, снують брунатні бджоли. 2. Якщо козаки бачили в морі турецьку галеру, їхні чайки миттю шикувалися у формі півмісяця, щоб вона не змогла втекти. 3. Пройде тихий дощик і весна ще дружніше стеле по землі оксамитовий килим трав з барвистими візерунками квітів на ньому. 4. Я все стерплю але ні слова не вирве ворог з уст моїх (В. Сосюра). 5. Йому хотілося всіх їх обняти всім їм сказати найсердечніше найласкавіші слова але всіх їх чекала невідомість і боротьба. 6. Нагромаджені протягом століть знання і практичний досвід передаємо ми дітям, внукам, щоб забезпечити постійний зв’язок між поколіннями

Вправа 9. Замініть сполучникові конструкції на безсполучникові. Поясніть розділові знаки. Чи змінюються вони?

1. Я стояв і думав, що щастя людини залежить від випадковостей. 2. Коли будете в нашому селі, заходьте до мене. 3. Одне знаю точно, що не можна втрачати пам’ять про джерела культури рідного народу. 4. Свіже повітря увірвалося в кімнату, здуло пил, так що піднявся сірий туман. 5. У цей час розпускалася черемха, і кущі дикої смородини над водою позеленіли. 6. Тікати йому було важко, бо боліла нога. 7. Якщо потрібно, то викликайте. 8. Стояла вона довго, так що втомилися ноги. 9. Було так темно, що Валентина ледве розрізняла дорогу. 10. Тепер було очевидно, що співала вона. 11. Вам буде важко там жити, бо клімат не для вас.

Вправа 10. Побудуйте за поданими початками моделі простого речення з однорідними членами та безсполучникового складного речення. Визначте,

яким сполучниковим складним реченням синонімічні побудовані безсполучникові

1. Стоячи на березі, ловиш очима далеку лінію горизонту, ... 2. Тиха хвиля озера влягається на теплий пісок, 3. Вода у Світязі надзвичайно чиста, ... 4. Сосни впереміш з березами і дубами підходять до самої води, 5. Озеро живиться тільки джерельною водою, ... 6. Береги озера окреслено нечітко,

Вправа 11. Трансформуйте за зразком прості речення у складні конструкції (складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові). Визначте смислові відношення між частинами складних речень. **Зразок:**

Просте речення	Складносурядне речення	Складнопідрядне речення	Безсполучникове складне речення
<i>Після теплих літніх дощів хліба налилися колосом, поповіли.</i>	<i>Проїшли теплі літні дощі, і хліба налилися колосом, поповіли.</i>	<i>Після того як проїшли теплі літні дощі, хліба налилися колосом, поповіли.</i>	<i>Проїшли теплі літні дощі – хліба налилися колосом, поповіли.</i>
<i>А лопухи, почувши холодок, настобурчилися, тихо зарипіли</i>			
<i>Сердець, напоєних любов'ю, не порізнить і далина</i>			
<i>Виблискувала у лузі річка і звиваючись, губилася в зелених шатах надбережного гаю</i>			

Вправа 12. Подані прості речення (частини прислів'їв) поширте в складні безсполучникові і запишіть, ставлячи розділові знаки.

1. За двома зайцями поженешся зима поїдає.
2. Гляне...	... молоко кисне
3. Стукотить, гуркотить...	... добре й буде
4. Добре роби один раз відріж
5. Сім раз одмір...	... комар з дуба летить
6. Літо добуває...	... жодного не впіймаєш

Надзвичайно важливими є, на наш погляд, **вправи на складання схем речень**, а також відповідних речень за запропонованими схемами. Графічні засоби на заняттях щодо безсполучникових складних речень обов'язкові, оскільки вони відображають структуру синтаксичної одиниці, зв'язок всіх її частин та ін. Крім того, такі схеми допомагають засвоєнню моделей різних безсполучникових конструкцій. Наприклад:

Вправа 1. За поданими схемами-моделями побудуйте або доберіть із художньої літератури безсполучникові складні речення. Користуючись схемами, сформулювати основні правила вживання тире в безсполучникових складних реченнях.

[] — [наслідок].

[час] — [].

[умова] — [].

[час] — [зіставлення].

Вправа 2. Складіть безсполучникові складні речення за поданими схемами-моделями. Підкресліть у них граматичні основи.

1. [], [] одночасність

2. [], []. послідовність

3. []; []; []. одночасність

Вправа 3. Визначте смислові відношення в реченнях, розставте розділові знаки. Знайдіть відповідну схему.

Хмари розповзлися виглянуло сонце.

1. []: [доповнення] ;
2. [], [] ; одночасність
3. [] – [результат] ;
4. [] – [] ; протиставлення.

Тихо в лісі ніщо не шеберхне.

1. [], [] ; одночасність;
2. [] : [пояснення];
3. [] – [висновок];
4. [] – [] ; протиставлення.

З метою формування вмінь правильно вживати розділові знаки в безсполучникову складному реченні пропонуємо **вправи на правильне інтонування безсполучникових конструкцій**. Наприклад:

Вправа 1. Перебудуйте складні сполучникові речення на безсполучникові. Який варіант речень найчастіше використовується в прислів'ях? Чому? Поспостерігайте за інтонацією. У складних безсполучникових реченнях інтонація має бути виразнішою: із сильним підвищенням голосу наприкінці першої частини, різкою паузою (на місці тире) та зниженням голосу в другій. Запишіть складні безсполучникові речення, коментуючи розстановку розділових знаків. Складіть схеми 1, 2 та 3-го речень.

1. Усі крилами махають, але не всі літають. 2. Коли птахи замовкли, то чекай на грім. 3. Якщо птахи в'ють гнізда на сонячному боці, очікується холодне літо. 4. Коли почав розпускатися лісовий дуб, можна починати купатися. 5. Якщо не вклонишся до землі, грибка не піднімеш. 6. Якщо затяглися дощі, груздя (не) чекай.

Вправа 2. Перебудуйте складні сполучникові речення на безсполучникові. Зверніть увагу на інтонацію. У складних безсполучникових реченнях вона повинна бути більш виразною: з великою паузою на місці

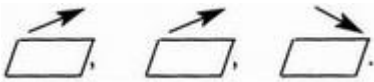
двокрапки і характерною інтонацією, що пояснює, під час читання другої частини. Яке речення не можна перебудувати на складне безсполучникове і чому? Запишіть складні безсполучникові речення, поясніть розділові знаки.

1. Людина повинна вірити, що незрозуміле можна зрозуміти; інакше вона не стала б міркувати про нього. 2. Велика людина є творцем, тому що вона бачить далі за інших і хоче сильніше за інших. 3. Вольтер сказав справедливо, що за шість років можна вивчити всі головні мови, але все життя треба вчити свою рідну. 4. Стережися всього того, що не схвалюється твоєю совістю.

Вправа 3. Уважно прочитайте речення. Стежте за правильною інтонацією, яка передає смислові відношення між частинами безсполучникового речення. Випишіть складні речення, до складу яких входять прості односкладні речення. Визначте вид односкладових речень.

1. Сяло небо наді мною, шуміло листя, птахи співали...
2. Голос його звучав тихо, але твердо, очі блищали вперто.
3. Цілий день на небі сонечко сяє, цілий день мої душу непокоїть почута звістка.
4. Мати широко посміхнулася: їй було приємно чути похвалу хлопчика.
5. Я знаю: у вашому серці є гордість і честь.
6. Тоді сталася на дачі подія, схожа на диво: кущ шипшини зацвів у вересні і квітнув до морозів.
7. Я глянув у вікно: на безхмарному небі спалахували зірки.
8. За двома зайцями поженешся — жодного не спіймаєш.
9. Дрібний дощик сіє з ранку – вийти неможливо.
10. Ти заспівала пісню світлу — дзвіночки брязкають!

Можна запропонувати учням роботу із таблицею, за якою визначено відповідність інтонації розділовому знаку в безсполучниковому складному реченні.

Знак	<i>Інтонація</i>
Кома	<p>Наприкінці кожної частини, крім останньої, тон трохи підвищується, робиться невелика пауза, а в останній частині тон поступово знижується.</p>
Крапка з комою	<p>Інтонація така сама, як і в безсполучниковому складному реченні з комою, однак пауза між частинами триває довше.</p>
Тире	<p>Перша частина вимовляється зі значним підвищенням тону і різко обривається перед тривалою паузою. Початок другої частини вимовляється помітно зниженим тоном.</p>
Двокрапка	<p>Перша частина вимовляється зі зниженням тону перед доволі тривалою паузою, у другій частині тон ще більше знижується.</p>

Вправа 5. Прочитайте речення, дотримуючись відповідної інтонації.

1. Поралися люди в полі, хліб святий збирали – **одночасність дій.**
2. Поралися люди в полі: хліб святий збирали – **причинові відношення.**
3. Поралися люди в полі – хліб святий збирали – **причиново-наслідкові відношення.**

Для закріплення пунктуаційних навичок з теми «Безсполучникове складне речення» рекомендуємо **пунктуаційні вправи** із завданнями типу:

Вправа 1. Спишіть, вставляючи розділові знаки і позначаючи граматичні основи речень. Укажіть, якою частиною мови виражено підмет і присудок у кожному прикладі. Складіть схеми складних безсполучникових речень.

1. Рідне місце мати рідна, а чужина мачуха. 2. Терпіння один із життєвих скарбів. 3. З молодими посидіти самому помолодшати. 4. Для кого праця радість для того життя щастя. 5. Один у полі не воїн. 6. Добрий початок половини справи. 7. Звичка друга натура. 8. Голова без знань, як ліхтар без свічки. 9. У брехні ноги короткі. 10. Розум одяг який ніколи не зноситься. 11. Знання джерело, яке ніколи не вичерпаєш (Прислів'я).

Вправа 2. Запишіть речення, розставляючи знаки пунктуації; підкресліть граматичні основи та поясніть пунктуацію.

1) У повітрі пахло снігом під ногами м'яко хрумтів сніг земля дерева лави на бульварах все було м'яко білосніжно.

2) Щойно зійшло сонце повітря було свіжим густо напоєним запахом сосни спокійна вода річки відбиваючи ясне небо ласкаво дзюрчала.

3) Зеленіли дуби і гостроверхі ялиці вікові липи, розкинувши свої кучеряві крони, закривали небо.

4) Море вдалині вкрилося багрянцем назустріч сонцю піднімалася рожево-димчаста хмара м'яких контурів.

5) Мені трапилася якась заросла доріжка я подався нею уважно поглядаючи вперед.

Вправа 3. Визначте смислові відношення між частинами безсполучникового речення. Розставте розділові знаки.

1. А сонце міниться і мліє на горбочку стара верба і та вдягла нову сорочку гаптовану блакиттю. 2. Мабуть багато хто з нас може сказати усім хорошим усім душевним у собі може у першу чергу я зобов'язаний книзі і пісні. 3. Я входжу в ліс трава стає навшпиньки кошлатий морок лапу подає. 4. Вечір в срібній млі розтанув ніч спустилася на землю розлилася понад нею і взяла в обійми крил. 5. Плакати хотілось сльози не текли. 6. Вернувся він вже смеркло. 6. Вам страшно

геть ідіть з дороги!. 7. Сонце заходить цілуючи гай квіти кивають йому на добраніч. 8. Аж страх погано у тім хорошому селі чорніше чорної землі блукають люди... . 9. Думав доля зустрінеється спіткалося горе. 10. То ж дикий терен при дорозі зростивши листячко лопате почав під каменем суворим гаряче місце колупати скрутивши пружно стебла гнучі він ліз і рив, забувши втому.

Вправа 4. Ознайомтеся за таблицею із особливостями вживання тире в безсполучниковому реченні. Доберіть на кожне правило по п'ять речень із творів художньої літератури.

Умови вживання	Приклади
Зміст частин зіставляється або протиставляється (їх можна з'єднати сполучниками <i>а, але</i>).	<i>Літо дбає – зима поїдає.</i>
Частини виражають швидку зміну подій (їх можна з'єднати сполучником <i>і</i>).	<i>Оглянувся – в порту вже кипить бій.</i>
Перша частина виражає час або умову того, про що йдеться в другій (їх можна з'єднати сполучниками <i>коли, якщо, хоч</i>).	1. <i>Захочеш пити – підеши до струмка.</i> 2. <i>Посієши впору – матимеш зерна гору.</i>
Друга частина виражає наслідок, результат, висновок з того, про що йдеться в першій (їх можна з'єднати сполучником <i>так що</i>).	<i>На поле набігла тінь – ділянка темніє.</i>
Друга частина містить порівняння з тим, про що йдеться в першій (їх можна з'єднати сполучниками <i>наче, як</i>).	<i>Гляне – холодною водою обіллє.</i>

Вправа 5. Складіть зв'язну розповідь у науковому стилі про змістові відношення між частинами речень у складі БСР та розділові знаки у них. Підготуйте **проект** «Безсполучникове складне речення».

Розділ. знак	Змістові відношення	Сполучник	Речення , схема
Кома	Одночасність, послідовність дії	і; й; та	<i>Гули бджоли над розквітлою липою, гули джмелі в тон розквітливому згасанню струн</i> [], [одночасність]

Крапка з комою	Одночасність, послідовність дії, є інші знаки	і; й; та	<i>Сонце вже низенько; небо, палаючи, починає червоніти</i> []; [, ,]
Дво- крапка	а) причина б) пояснення в) доповнення г) дієслова (і почув; і побачив) д) наявні дієслова <i>знати, пам'ятати, уявляти ...</i>	тому що; бо а саме що що	<i>Щастя в повітрі не в'ється: воно в боротьбі дістається</i> [] : [причина] Закон життя один: вірно служити Батьківщині [] : [пояснення] Мати вірила: земля усе знає [] : [доповнення] Прислухайся: у небі сходить зірка, озвались невмирущі жайвори [прислухайся] : [] Пам'ятай: добре ім'я цінніше за багатство [пам'ятай] : []
Тире	а) протиставлення б) порівняння в) умова г) час д) швидка зміна подій е) наслідок	а; але мов; наче якщо – то коли - то	Стеле м'якенько – спати тверденько Говорить – шовком шие Посієш зерно золоте – забринить пшениця [Якщо] – [то] Прийде вечір – усі вулиці гудуть піснями [Коли] – [то] Двері скригнули – з'явився батько

Вправа 6. Запишіть речення. Розставте розділові знаки.

1. Ліси незважаючи на тропічну спеку, не відрізнялися тропічною пишністю. 2. Ось із-за сірої хмарки виглянуло сонечко і не впізнати знайому галявину. 3. Шурхіт очеретів і бриж на воді сповістили починається буря. 4. Я подумав що якщо в цю рішучу хвилину не переспорю впертого старого то в подальшому мені буде важко звільнитися від його опіки. 5. Мистецтво – життєдайне джерело, що дає людині знання та силу, щастя та чистоту, молодість та ентузіазм.

Завершальним етапом роботи з цієї теми може бути контрольний **творчий диктант із граматичним завданням: *спишіть безсполучникові складні речення, розставте в них відповідні розділові знаки.***

1. Багата наша земля на таланти тягнуться наші люди до музичної творчості до пісні. 2. Любіть красу своєї мови звучання слів і запах слів це квітка ніжна і чудова коханих батьківських степів. 3. Вірю з каменю б'є джерело. 4. Вітер колише трави шовкові ніч кругом. 5. Вітер війнув листя з клена жовто-золоте полетіло. 6. Погляне холодною водою обіллє. 7. За лісами день згасає на траву спадають роси. 8. Він зупинився перед його очима на заході бризнуло востаннє вогненным серпом сонце.... 9. Нап'юся з живої кринички візьму доброти від землі. 10. Закурілася земля задиміла стрепенулися темні ліси і розправляючи підставляли своє загоріле листя під дрібні дощові краплі зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки вгору.

Продуктивно-творчі забезпечують свідоме використання учнями складних безсполучникових речень у власному мовленні, усвідомлення їх комунікативної мети, синтаксичних і стилістичних функцій у мовленні. Такі вправи містять завдання, що передбачають: аналіз текстів із безсполучниковими конструкціями, стилістичну трансформацію тексту відповідно до мети висловлювання чи стилю мовлення; редагування текстів; складання монологічних висловлювань з використанням складних безсполучникових конструкцій; завдання творчого характеру стилістичного спрямування (складання мінітворів, словесних портретів, творів-роздумів

тощо). Пропонуємо такі завдання:

- **Напишіть твір-мініатюру** «Щаслива людина – це ...», використовуючи безсполучникові речення. *Щаслива людина – гарна людина, вона багато на що здатна; вона корисна для суспільства, вона творець. Якою ви її бачите?*

Можна організувати на завершальному етапі вивчення теми «Безсполучникове складне речення» роботу з текстом:

Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Доберіть заголовок, сформулюйте головну думку. Випишіть безсполучникові речення, поясніть їх роль у тексті.

У «Біблії» викладено загальнолюдські норми моральності та заповіді, що відображають вимоги до поведінки особистості в суспільстві. Справжня моральність – це людяність. Тому головна заповідь свідчить: полюби свого ближнього, як самого себе. Якщо хоч трохи подумати над цією думкою, то прийдеш до дивного висновку: навчишся любити інших, якщо навчишся любити себе.

Намагайся пізнати самого себе! Подолай комплекс неповноцінності і постарайся налаштувати себе на те, що в тебе все гаразд. Подивіться у дзеркало. Ти лише трохи можеш змінити себе зовні. Ти можеш стати стрункішою, повнішою або трохи вищою. Якщо ти дівчинка, ти можеш застосувати косметичні засоби, щоб приховати деякі недоліки або підкреслити переваги. А в іншому тобі доведеться жити з тим обличчям та тілом, яким нагородила тебе природа. І дуже шкода тих, хто комплексує з приводу того, що він надто маленький або великий на зріст або далеко не «писаний красень». Невже тобі обов'язково виглядати як фотомодель? Навіщо? Кожна травинка не нагадує іншу. Не буває однакових сніжинок. Навіщо ж ти хочеш бути подібним до інших людей? Як же тебе відрізнити, як не за твоїм голосом, обличчям та ходом? Адже в тому, що ти саме такий, як є, криється грандіозний шанс. До речі, у так званих «красунь» далеко не завжди таке легке та приємне життя, як видається збоку. З дитинства вони

звикли до загального захоплення і часто, подорослішавши, вірять у те, що для щасливого життя достатньо однієї лише краси, а напружуватися і до чогось прагнути вони не вміють і не звикли. А є інші приклади.

Згадаймо долю знаменитої французької співачки Едіт Піаф. Чи чув ти колись записи з її піснями? Едіт Піаф народилася в паризьких нетрях, була позащлюбною дитиною, жила в злиднях, із дитинства зазнавала горя та поневіряння. Маленька, квола, негарна, болюча, вона ходила в лахмітті. Однак завдяки своєму чудовому голосу, доброму серцю та відкритому характеру Піаф викликала захоплення і стала відомою у всьому світі зіркою, яку в Франції називали лагідно «паризьким горобцем». Коли Едіт Піаф померла, за нею сумували мільйони людей. Тож негайно припиняй порівнювати себе з іншими.

Урок на тему **«Безсполучникові складні речення. Закріплення матеріалу»** можна провести як мініконференцію з елементами уроку-практикуму. Частина класу готує повідомлення про цікаві факти щодо вживання БСР у мовленні (учитель заздалегідь роздає учням теми повідомлень. Наприклад: «Безсполучникові складні речення в мовленні ораторів. Публічні помилки»), решта – питання до доповідачів.

Після кожного виступу та його обговорення вчитель із учнями виконують вправу з вивченої теми. Наприклад, після доповіді про мовлення ораторів, учитель виводить на екран висловлювання, неправильно вжите якоюсь відомою людиною. Учням необхідно розібрати та виправити помилки у вживанні БСР та записати правильний варіант.

На основі проведеного аналізу ми можемо зробити висновок, що комунікативно-діяльнісний підхід вирішує основне завдання вчителя – розвиток мовлення учнів на етапі вивчення синтаксису. Отже, цей підхід дозволяє уникнути комунікативних невдач у формуванні поліпредикативних висловлювань у різних ситуаціях спілкування, та його методично доцільно використовувати щодо вивчення теми «Безсполучникові складні речення».

Отже, у процесі вивчення безсполучникових складних речень учителеві необхідно орієнтувати учнів, насамперед, на усвідомлення будови таких конструкцій, їх семантики, інтонації, змісту. Окрім того, необхідно, щоб школярі добре засвоїли смислові відношення між частинами, вміли складати синонімічні речення на основі початкового варіанту, і нарешті, правильно вживати розділові знаки. Отже, щодо таких структур необхідно пропонувати учням завдання на розчленування цілого речення на окремі частини, осмислення складу частин, їх ролі та місця в реченні; на виявлення видів та засобів зв'язку між частинами, а також вправи на аналіз, порівняння та зіставлення різних складних речень щодо функції, структури та значення.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження було зроблено такі загальні висновки.

Відповідно до **першого завдання** дослідження з'ясовано сутність і зміст поняття «Безсполучникове складне речення». Аналіз лінгвістичної літератури засвідчив, що **безсполучникові поєднання речень** – це особливі синтаксичні утворення, що співвідносяться зі складними реченнями, але відрізняються від них відсутністю сполучникового чи займенникового зв'язку між частинами. Об'єднання речень у безсполучникові конструкції здійснюється за допомогою інтонації, а також за допомогою спеціального граматичного оформлення присудків. Речення, які входять до безсполучникового поєднання, характеризуються смисловою взаємопов'язаністю чи єдністю текстотворювальної функції, т. б. спільною участю в утворенні відносно закінченої частини тексту й однаковим відношенням до цього утвореного ними цілого. Отже, безсполучникове складне речення – це складне речення, предикативні частини якої пов'язані за змістом і будовою, а також поєднані без сполучників і сполучних слів ритмомелодійними засобами, порядком розташування частин.

На виконання **другого завдання** було здійснено опис різних підходів до класифікації безсполучникових речень у лінгвістичних студіях. З'ясовано, що в граматичній науці існують різні погляди на природу безсполучникових складних конструкцій, з огляду на що не може бути однаковості щодо їх класифікації. Принципові розбіжності у визначенні статусу безсполучникових складних речень визначили різні аспекти їх вивчення, а отже, і класифікацію.

Деякі вчені розглядають безсполучникові складні структури як варіанти сполучникових речень і диференціюють їх відповідно до класифікації складносурядних та складнопідрядних конструкцій. Проте такий підхід не дозволяє розкрити всі різновиди безсполучникових конструкцій. Інші дослідники-синтаксисти класифікують безсполучникові складні речення за ознаками інтонації, що не забезпечує чіткої диференціації видів

безсполучникових складних структур. Існують у мовознавстві також класифікації, що враховують або семантичний аспект, або структурні особливості речення, що теж не повністю розкриває властивості безсполучникових речень. Найбільш ґрунтовною вважаємо *структурно-семантичну класифікацію* безсполучникових складних речень, яка враховує і семантичні, і структурні ознаки цих конструкцій.

Відповідно до *третього завдання* магістерської роботи було здійснено аналіз програм, підручників з теми дослідження. Було встановлено, що чинною програмою поставлено такі основні **завдання**: навчити учнів бачити складні безсполучникові речення, виявляти їх значення, вміти передавати за допомогою інтонації різні смислові відношення між частинами безсполучникового складного речення, правильно розставляти розділові знаки, здійснювати заміну безсполучникових речень сполучниковими та навпаки, а також пояснювати відмінності в їх будові та значенні. Безсполучникові складні речення – це важлива і складна тема із синтаксису, що має важливе значення для розвитку навичок усного та писемного мовлення учнів.

Проведений аналіз підручників з теми дослідження дозволив встановити, що обсяг та зміст синтаксичного матеріалу не повністю відповідають комунікативній меті навчання. У розглянутих підручниках увага акцентується на формально-граматичній стороні організації безсполучникового складного речення, тоді як функціональний аспект залишається нерозкритим, унаслідок чого зіставлення форми цієї синтаксичної одиниці та її вживання у мовленні не розкривається учням. Недостатньо уваги приділяється і синтаксичній синонімії української мови, попри важливу роль цього аспекту вивчення синтаксису у збагаченні граматичного складу мовлення старшокласників. Також одним із недоліків аналізованих підручників є відсутність завдань на виявлення стилістичних можливостей безсполучникових синтаксичних конструкцій.

На виконання *четвертого завдання дослідження* було з'ясовано сучасний рівень сформованості знань і вмінь з вивчення безсполучникового складного речення в школі. За основний критерій оцінювання брався той обсяг знань із вивчення теми «Безсполучникове речення», яким повинні володіти школярі: розуміння безсполучникового речення як одного із різновидів складного речення, розмежування від інших синтаксичних структур, побудова складних безсполучникових речень за поданими схемами, уживання таких структур відповідно до ситуації спілкування чи завдань комунікації.

Аналіз виконання завдань констатувального експерименту з теми «Безсполучникове складне речення» дозволив зробити такі висновки: учні легко знаходять безсполучникові складні речення у текстах. Водночас дев'ятикласники припускаються помилок під час встановлення смислових відношень у безсполучникових складних реченнях і, як наслідок, не можуть правильно поставити в них розділові знаки, а також правильно інтонувати зазначені конструкції. Окрім того, багато учнів не вміють визначати і пояснювати структуру складних безсполучникових речень, конструювати їх, а також роботи синтаксичний і пунктуаційний розбір складних безсполучникових речень. Загальновідомо, що безсполучникові складні речення – різноманітні за семантикою та інтонацією, що ускладнює вибір розділових знаків. Тому учні у своїх роботах припускаються пунктуаційних помилок, особливо на постановку тире, двокрапки та крапки з комою, а у власних висловлюваннях і творчих роботах використовують ці конструкції зрідка. У зв'язку з цим основну увагу під час вивчення безсполучникового складного речення необхідно приділяти увагу смисловим відношенням між частинами складного речення, оскільки правильний вибір розділового знака в безсполучниковій конструкції залежить від характеру смислових відношень між частинами. Необхідно також враховувати, що смислові зв'язки в безсполучниковому складному реченні в основному такі ж, що і в складносурядних і складнопідрядних реченнях. Так, логічні зв'язки одночасності, послідовності, протиставлення, причини та наслідки, умови

притаманні як сполучниковим, так і безсполучниковим реченням, тому безсполучникові конструкції бувають синонімічні або складносурядним, або складнопідрядним реченням. Це дає можливість зіставляти конструкції, виконувати вправи щодо заміни одних іншими з метою розвитку мовлення учнів і зображення їхнього стилістичного використання, багатства української мови.

Відповідно до **п'ятого завдання** дослідження ми розробили систему **аналітичних, конструктивних, продуктивно-творчих вправ** з вивчення теми «Безсполучникове складне речення», що спрямовані на: 1) ознайомлення зі структурно-семантичними типами БСР та основними засобами вираження смислових відношень у них, мовного забезпечення вирішення поставлених комунікативних завдань; 2) формування навичок та умінь самостійно ставити комунікативне завдання, вводити речення в текст, не порушуючи його зв'язності; 3) формування лексико-семантичного змісту частин БСР, що складається з типового значення граматичних структур, на основі яких вони побудовані, та конкретного лексичного наповнення кожного з них; 4) ознайомлення з групою БСР зі значенням обумовленості, їх утворенням та характеристиками; деякими способами актуалізації значення причини та наслідку, умови; 7) трансформаційні парадигми речень.

У процесі розроблення системи вправ зверталася увага на формування в дев'ятикласників таких основних умінь: знаходити складні безсполучникові речення в текстах; визначати смислові відношення між компонентами безсполучникової складної конструкції; інтонувати безсполучникові речення; розставляти і пояснювати розділові знаки в безсполучникових складних реченнях; пояснювати структуру складних безсполучникових конструкцій; трансформувати безсполучникові складні речення у сполучникові та навпаки; конструювати складні безсполучникові одиниці за запропонованими моделями; здійснювати синтаксичний та пунктуаційний розбір безсполучникового складного речення.

Уважаємо, що після завершення занять за запропонованою системою вправ учні зможуть: будувати безсполучникові складні речення, що виражають різні смислові відношення; визначати граматичний (структурний) тип безсполучникових складних речень та граматичні (смислові) відношення між предикативними одиницями; проводити квазісинонімічні перифрази типу: безсполучникове речення – складнопідрядне речення; вирішувати комунікативні завдання (визначати комунікативну структуру тексту та відповідне комунікативне завдання безсполучникових речень та вводити їх у текст з урахуванням структури тексту; будувати речення відповідно до комунікативних завдань тощо).

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів методичної роботи. Перспективу подальших наукових розвідок убачаємо в дослідженні теоретико-методичних засад вивчення складнопідрядного речення у старшій школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьєв А., Калашник В., Дорошенко С. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1981. №3 . С.93-94.
2. Авраменко О. Українська мова : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота, 2017. 160 с.
3. Арполенко Г., Грищенко А., Німчук В., Русанівський В., Щербатюк Г. Історія української мови. Синтаксис. Київ, 1983. 503 с.
4. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис. Київ : Вища школа, 2005. 270 с.
5. Беляєв О.М. Синтаксис і пунктуація. *Українська мова і література в школі*. 1991. № 10. С. 3-8.
6. Бронська А.А. Про синтаксичні відношення у безсполучникових складних реченнях. *Мовознавство*. 1973. №6. С. 53-63.
7. Булаховський Л.А. Курс сучасної української літературної мови : Посібник для філологічних факультетів університетів і факультетів мови і літератури педагогічних інститутів. Т.1. Київ : Радянська школа, 1951. 519 с.
8. Булаховський Л.А. Курс сучасної української літературної мови: Посібник для філологічних факультетів університетів і факультетів мови і літератури педагогічних інститутів. Т.2. Київ : Радянська школа, 1951. 409 с.
9. Василенко І.О. Б. М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови, ч.2. Синтаксис. *Українська мова в школі*. 1962. №5. С. 78-83.
10. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис: Підручник для студ. філол. фак. вузів. Київ: Либідь, 1993. 348 с.
11. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ: Наукова думка, 1992. 288 с.

12. Вихованець І.Р. та ін. Граматика української мови / І.Р.Вихованець, К.Т.Городянська, А.П.Грищенко. Київ: Рад. школа, 1982. 207 с.
13. Вінтонів М. О. Комунікативна структура речення і тексту в українській літературній мові : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Донецьк : Донецький національний ун-т, 2013. 423 с.
14. Глазова О. П. Українська мова : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти 2-ге видання, перероблене. Харків: Видавництво «Ранок». 2022. 170с.
15. Глазова О.П. Українська мова: підруч. для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів /О.П. Глазова, Ю.Б. Кузнецов; наук. ред.. І.Вихованець. Київ : Зодіак-ЕКО, 2010. 224с.
16. Голуб Н. Концептуальні засади сучасної методики навчання української мови в загальноосвітній школі. *Український педагогічний журнал*. 2015. №1. С. 107–118.
17. Голуб Н.Б. Робота з текстами на уроках української мови у процесі вивчення синтаксису й пунктуації у 8–9 класах. *Українська мова і література в школі*. 2017. № 1. С. 2–8.
18. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. Київ: Наук. думка, 1991. 192 с.
19. Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст : вибрані праці. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. 664 с.
20. Гуйванюк Н. В., Чолкан В. А. Співвідношення об'єктивності та суб'єктивної модальності в реченні: навч. посібник. Чернівці: Рута, 1997. 63 с.
21. Донченко Т.К. Організація навчальної діяльності учнів на уроках рідної мови: Посібник для вчителів і студентів. Київ: Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 264 с.
22. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків: Вища школа. Видавництво при Харківському університеті, 1980. 152 с.

23. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові речення як окремих тип складних конструкцій. *Мовознавство*. 1987. №1. С. 33-39.
24. Дорошенко С.І. Співвідносність безсполучникових і сполучникових речень. *Мовознавство*. 1980. С. 21-25.
25. Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т., Жук М. Г. Українська мова: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота, 2017. 256 с.
26. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. Київ: Наукова думка, 1982. 210 с.
27. Жайворонок В.В. Безсполучникове приєднання у складному реченні. *Мовознавство*. 1977. №1. С.12-30.
28. Загнітко А. Методи, методики дослідження сучасного синтаксису. *Науковий вісник Чернівецького університету (475-477)*, 2009. С. 207–213.
29. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. С. 731 – 741.
30. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с.
31. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : монографія. 2-ге вид., виправл. і доп. Донецьк : ДонНУ, 2007. 294 с
32. Загнітко А. П. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. Донецьк, 2009. 137 с.
33. Загнітко А. Функційно-комунікативні інновації в сучасному синтаксисі: об'єктивний простір. Лінгвістичні студії LINGUISTIC STUDIES : зб. наук. праць / гол. ред. А. П. Загнітко. Вип. 38. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. С. 7–15.
34. Загнітко А., Миронова Г. Синтаксис української мови. Теоретико-прикладний аспект. Brno : Masarykova univerzita, 2013. 223 с.
35. Загнітко А.П. Український синтаксис: Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс; Навч. посібник / Інститут змісту і

- методів навчання; Донецький держ. ун-т. Київ, 1996. Ч. 2. 240 с.
36. Івченко М.П. Сучасна українська літературна мова. Київ: Вища школа, 1975. 389 с.
 37. Історія української мови: Синтаксис / Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчукта ін. Київ: Наук. думка, 1983. 504 с.
 38. Кадомцева Л.О. Інтонація як засіб граматичної оформленості безсполучникових речень. *Синтаксична будова української мови*. Київ: Наукова думка, 1968. С. 26-35.
 39. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посібник. Київ : Либідь, 1995. 312 с.
 40. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови, ч.2. Синтаксис 2-е видання Київ : Радянська школа, 1965. 287 с.
 41. Кучеренко І. Основні підходи до систематизації та структурування уроку української мови. *Українська мова і література в школах України*. 2016. № 7 – 8. С. 7–12.
 42. Кучерук О. А. Методи навчання української мови в загальноосвітній школі: словник-довідник. Житомир: Рута, 2010. 184 с.
 43. Кучерук О. А. Система методів навчання української мови в основній школі теорія і практика: монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 420 с.
 44. Кушнір Т. І. Специфіка реалізації традиційних методів навчання у процесі вивчення синтаксису. *Молодий вчений*, 2016. (4), С. 545-549.
 45. Марцин С.О. Нові явища у функціонально-стильовій диференціації безсполучникових складних речень в українській мові. Автореф. дис. ... канд. філол.н. Харків, 2007. 20 с.
 46. Мацько Л. І., Мацько О. І. Стилїстика української мови. Київ: Вища школа, 2003. 356с.
 47. Мацько Л. Формування культури мовлення: чинники лінгводидактичні та культурологічні. *Урок української*. 2004. № 8-9. С. 34-35.
 48. Мельничайко В.Я. Творчі роботи на уроках української мови:

- Конструювання. Редагування. Переклад. Посібник для вчителів. Київ : Рад. школа, 1984. 223 с.
49. Мельничайко В.Я. Удосконалення змісту і методів навчання української мови: Навчально-методичний посібник /В.Я. Мельничайко, М.І. Пентилюк, Л.Г. Рожило. Київ: Радянська школа, 1982. 216 с.
50. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / М.І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна, З.П.Бакум, М. М. Барахтян, І. В. Гайдаєнко, А.Г. Галетова, Т.В. Коршун, А.В.Нікітіна, Т.Г.Окуневич, О.М.Решетилова; за ред М.І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2004. 400 с.
51. Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. К. : Інститут української мови НАН України, 2002. 30 с.
52. Навчання синтаксису на уроках української мови у 8-9 класах : метод. посібник / Н. Б. Голуб, Л. В. Галаєвська. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 128 с.
53. Омельчук С. А. Формування мовленнєвокомунікативних умінь учнів основної школи на завершальному етапі вивчення синтаксису: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (українська мова)». Київ, 2003. 20 с.
54. Омельчук С.А. Комунікативно-функційний підхід до вивчення синтаксису. *Дивослово*. 2007. №1. С.2–9.
55. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. Київ : Ленвіт, 2000. 384 с.
56. Пентилюк М. І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : збірник статей. Київ : Ленвіт, 2011. 256 с.
57. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика: пробний підруч. для гімназій гуманітарного профілю. Київ: Вежа, 2007. 240 с.
58. Пентилюк М. І., Караман С. О. та ін. Методика навчання рідної мови в

- середніх навчальних закладах / за ред. М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2000. 264 с.
59. Пентилюк М., Горошкіна О., Нікітіна А. Концептуальні засади комунікативної методики навчання української мови. *Українська мова і література в школі*. 2006. № 1. С. 15-20.
 60. Пентилюк М.І. Наукові засади комунікативної спрямованості у навчанні рідної мови. *Українська мова і література в школі*. 1999. № 3. С. 8-10.
 61. Плиско К. М. Викладання синтаксису української мови. Київ: Рад. шк., 1978. 184 с.
 62. Плиско К.М. Синтаксис української мови. Харків: Основа, 1992. 149с.
 63. Плиско К.М. Принципи, методи і форми навчання української мови (Теоретичний аспект): Навч. посібник. Харків : Основа, 1995. 240 с.
 64. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: підручник. Київ: Либїдь, 2006. 248 с.
 65. Пономарів О. Д. Сучасна українська мова. Синтаксис: підруч. Київ: Либїдь, 1994. 256 с.
 66. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови. Київ: Либїдь, 1993. С. 15.
 67. Синявський О. Норми української літературної мови. Львів: Українське видавництво. Львів, 1941. 363 с.
 68. Ситченко А. До проблеми шкільного аналізу ліричного твору. *Дивослово*. 2004. № 6. С. 15-20.
 69. Слинько І.І., Гуйванюк Н. В, Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. К., 1994. 670 с.
 70. Словник-довїдник з української лїнгводидактики: навч. посїб./ за заг. ред. проф. М. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2015. 319 с.
 71. Сучасна українська літературна мова : навч. посїбник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ та ін.; за ред. С.О. Карамана. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.

72. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. За заг. ред. І.К.Білодіда. Київ: Наукова думка, 1972. 512 с.
73. Сучасна українська літературна мова: Підручник/ М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. Київ: Вища школа, 2000. 430 с.
74. Сучасна українська мова: Підручник / За ред. О.Д. Пономарева. Київ: Либідь, 2001. 400 с.
75. Технологія сучасного уроку рідної мови / за ред. Н. М. Остапенко. Черкаси : Відлуння, 1999. 128 с.
76. Тихоша В., Олексенко В., Гайдученко Г., Нагіна В. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Київ : Українське видавництво, 2009. 287с.
77. Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. 10-11 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiiv> (дата звернення: 31.12.2022)
78. Українська мова. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas> (дата звернення: 31.12.2022).
79. Українська мова. Енциклопедія/ Редколегія: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. Київ: Укр. енцикл., 2000. 752 с.
80. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

ДОДАТОК А

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ НА ВИЯВЛЕННЯ РІВНЯ СФОРМОВАНOSTІ ЗНАНЬ УЧНІВ ІЗ ТЕМИ «СКЛАДНЕ БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ РЕЧЕННЯ» (констатувальний етап)

1. Безсполучниковим називається речення:

а) у якому одне просте речення за змістом і граматично залежить від іншого та з'єднується з ним за допомогою підрядного сполучника або сполучного слова

б) у якому складові частини зв'язані в єдине ціле без допомоги сполучників і сполучних слів

в) у яких прості речення рівноправні за змістом і пов'язані сурядними сполучниками

г) у яких прості речення рівноправні за змістом і пов'язані підрядними сполучниками

2. Відшукайте і вкажіть безсполучникове складне речення

а) Любіть книгу: вона відкриє вам багато цікавого.

б) Я повторив запрошення, але він нічого не відповів

в) Друзів ми втрачали на важких дорогах, зберігали любов під вогнем.

г) Ліс, гори злилися, огорнулися густим туманом

3. Укажіть безсполучникове складне речення, частини якого синтаксично рівноправні.

а) Виглянуло сонце — озеро вмить проясніло, радісно посміхнулось до неба.

б) Мало прожити життя — треба життя зрозуміть.

- в) Знаю: з попелу сходять квіти. Вірю: з каменю б'є джерело.
- г) Співає море, гуде місто, яскраво сяє сонце, створюючи казку.

4. Знайдіть безсполучникове речення з неоднорідними частинами.

- а) Лягли шляхи нові, степи, озера й ріки ожили.
- б) Місяця не було на небі: воно на той час пізно сходило.
- в) Кружляють нічні метелики навколо лампочки, од них на стінах миготять крилаті тіні.
- г) Жовтого листя повінь, туману срібляста нить.

5. Знайдіть безсполучникове речення, між предикативними частинами якого виражається послідовність дій.

- а) Там зелений лозняк тихо марево в'є, біла лілія зовсім не журиться.
- б) Колись жила і не зітхала – уміла біль свій тамувать.
- в) Які довкіл степи лежать, як духмяніє сіножать, як пахне пасіка медами.
- г) Лягло сонце за горою, зірки засяяли.

6. Знайдіть безсполучникове речення, між частинами якого виражається одночасність дій.

- а) Микола пізнавав дівчину і не впізнавав: вона була не вербівська.
- б) Належачи до певного соціального середовища, кожна людина, з'являючись на світ, органічно входить у вироблену його співвітчизниками культуру, стає її користувачем і носієм.
- в) Невеличка колона зупинилася, від неї відійшов високий, широкоплечий чоловік і рушив до майора.
- г) Шелестить поживкле листя по діброві; гуляють хмари; сонце спить; ніде не чути людської мови

7. Які відношення між частинами у безсполучниковому реченні *Пізнаєш істину – ввійде в твою кров сонце (Г.Сковорода)* ?

12. Між частинами безсполучникового складного речення треба поставити двокрапку в рядку (розділові знаки пропущено)

- а) Здалось на мить пливе у безвість ночі під парус хмар високий корабель.
- б) На зеленій траві біті чайки сидять білі свічі юрять на тарелях латать.
- в) Людство не усвідомить себе як єдине ціле, не буде йому добра.
- г) Хмара грізно суне за Бориспіль темна тиша опада в лиман.

13. Після речення *Ранок сонячний...* треба поставити тире, якщо серед варіантів його продовження вибрати

- а) подуває легкий вітерець.
- б) море виграє хвилями.
- в) вечір доволі холодний.
- г) сади буяють ароматами.

14. Укажіть речення, у якому є пунктуаційна помилка.

а) Але не встиг Кузька зробити й двох своїх крочків, як зупинився, вкрай здивований: біля казанка з кашею стояв гайворон з опалим на землю крилом і діставав дзьобом пахуче їстиво.

б) На луках туманець при самій воді стелеться — лелеки вздовж болота походжають.

в) Сонце гріє вітер виє з поля на долину, над водою гне з вербою червону калину.

г) Сіроманець всівся біля Сашка і мав роботу: з поля не вгавали перепілки, в скирті не спалося мишам, з озера сплескувала риба.

ДОДАТОК Б

ПЛАН-КОНСПЕКТ УРОКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ТЕМУ «ПОНЯТТЯ ПРО БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ»

(9 клас)

Тема. Безсполучникові складні речення. Смислові відношення, інтонація та розділові знаки в них.

Мета: досягти засвоєння матеріалу про загальні особливості та класифікацію безсполучникових складних речень, умови вибору розділових знаків між частинами; навчити учнів розпізнавати типи безсполучникових складних речень залежно від смислових відношень між частинами, інтонаційно правильно читати безсполучникові складні речення; розвивати мислення, вміння робити висновки, узагальнення на основі аналізу мовних взірців; виховувати потребу у вивченні рідної мови.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Обладнання: опорний конспект, дидактичний роздавальний матеріал.

Перебіг уроку

1. Організаційний етап.

2. Постановка мети та завдань уроку. Мотивація навчальної діяльності.

– Ми вивчили складносурядні та складнопідрядні речення. Сьогодні ми ознайомимося із новим типом складного речення. Для цього повторимо вивчене за допомогою наступного завдання.

Завдання 1.

Розподіліть номери речень у колонки відповідно до типу речення.

1. Серце моє защеміло, коли опинилися ми в давнознайомій кімнаті.
2. Крига вже рушила, і на інший берег не можна було переправитися.
3. Зранку було холодно, але в обід виглянуло сонце.
4. Щоб його не помітили, рибалка обмотав весла ганчірками.

5. Будиночок, куди мене привели, був невеликий та затишний.
6. Рано-вранці в саду заспівав соловей, від ставка почулося квакання жаб.
7. Дощ продовжував йти, я сильно змок.

Складнопідрядні речення	Складносурядні речення	?
-------------------------	------------------------	---

– Чим схожі ССР та СПР? Чим відрізняються ССР та СПР?

– Які речення викликали труднощі?

– У чому особливості цих речень? Як вони називаються?

Учень заповнює таблицю, відповідає на запитання, формулює мета уроку.

Складнопідрядні речення	Складносурядні речення	?
2, 3	1, 4, 5	6, 7

– ССР – це речення з сурядним зв'язком, СПР – речення з підрядним зв'язком. Прості речення в складі ССР та СПР поєднані сполучниками чи сполучними словами. Речення 6,7 не є ні ССР, ні СПР, у цих реченнях немає сполучників.

– Які речення ми вивчатимемо сьогодні? Як назвати останній стовпчик у таблиці?

– Безсполучникові речення.

– Яка мета нашого уроку?

– Дізнатися, що таке безсполучникові речення.

3. Актуалізація знань, умінь, навичок.

– Порівняйте речення:

Стало холодно, повіяв вітерець.

Стало холодно: повіяв вітерець.

Повіяв вітерець – стало холодно.

– Що їх поєднує? Чим вони відрізняються?

– Як називаються такі речення?

– Чому в реченнях різні розділові знаки?

– Які смислові відношення виникають між частинами складного речення?

(– Усі речення безсполучникові. В одному реченні стоїть кома, в іншому двокрапка, в третьому – тире. У першому реченні йдеться про одночасність дії, у другому реченні друга частина розкриває причину того, про що йдеться в першій частині. У третьому реченні друга частина називає наслідок того, про що йдеться у першій частині).

4. Засвоєння нових знань.

– Продовжіть речення: «Безсполучникове складне речення – це таке ... речення, ...» і запишіть.

– Безсполучникове речення – це така складне речення, у якому прості речення поєднані не сполучниками та сполучними словами, а інтонацією та смисловими відношеннями.

5. Первинна перевірка розуміння.

Завдання 2. Знайдіть безсполучникові речення.

Поки живеш, поспішай творити добро (СПР)

Не копай іншому яму – сам упадеш (БСР)

Добро не купиш (ПР)

Слабкі вичікують сприятливих випадків – сильні духом їх створюють (БСР)

Я пам'ятаю вчительку мою, просту і скромну, і завжди привітну (ПР)

І море має дно, і терпіння має межу (ССР)

Я знаю в житті лише два справжні щастя: докори совісті та хвороба (ПР)

Ми не пропаша, а чудесна сила (ПР)

Увійшла дружба, прийшло щастя, з'явилося багатство (БСР)

6. Закріплення нового матеріалу.

– Які смислові відношення існують між частинами складного речення?

– Порівняйте інтонацію в реченнях з комою, двокрапкою та тире. Чим вона відрізняється у цих реченнях?

1. У саду на деревах сиділи снігурі, у хаті під дахом оселилися ластівки.
2. Любіть книгу: вона допоможе розібратися в складних життєвих ситуаціях.
3. Більшість дотримувалися однієї думки: старі закони нікому не потрібні.
4. Раптом відчуваю: хтось смикає мене за рукав.
5. Спека посилювалася – ставало тяжко.
6. Сміливі перемагають – боягузливі гинуть.
7. Ліс рубають – тріски летять.
8. Буде завтра гарна погода – ходімо до лісу.

Учень визначає значення між частинами складного речення, визначає інтонацію в реченнях з комою, двокрапкою та тире.

1. У саду на деревах сиділи снігурі, у хаті під дахом оселилися ластівки
(значення перерахування подій)
2. Любіть книгу: вона допоможе розібратися в складних життєвих ситуаціях
(друга частина пояснює причину названого у першій (чому?))
3. Більшість дотримувалися однієї думки: старі закони нікому не потрібні
(друга частина пояснює зміст першої (якої саме?))
4. Раптом відчуваю: хтось смикає мене за рукав (що я відчуваю?)
5. Спека посилювалася – ставало тяжко (друга частина містить наслідок того, про що говориться в першій частині).
6. Сміливі перемагають – боягузливі гинуть (частини протиставлені)
7. Ліс рубають – тріски летять (перша частина вказує на час, що відбувається в другій частині (коли)).
8. Буде завтра гарна погода – ходімо до лісу (перша частина вказує на умову того, про що йдеться у першій)

7. Рефлексія.

– Що таке складне речення?

– Чим воно відрізняється від ССР та СПР?

– З якою інтонацією вимовляються безсполучникові речення?

Учитель пропонує підсумувати, заповнивши таблицю:

Я знав про БСР	Я дізнався про БСР

8. Домашнє завдання.

Підготувати зв'язаний виклад матеріалу опорного конспекту, дібрати приклади безсполучникових речень із різними смисловими відношеннями.

ДОДАТОК В

ВПРАВИ ДО ТЕМИ «БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ»

Вправа 1. Проаналізуйте подані речення. Поясніть смислові та синтаксичні відношення у безсполучникових складних реченнях. Свою думку обґрунтуйте.

Буйно розрослися трави й кущі, потемнішало листя на деревах, могутня гущавина стіною обступила затишні лісові галявини. Позаростали подорожником та лопухом стежки-доріжки, в забутій канаві біля просіки привільно розкинула зелену плахту жалка кропива. Тільки де-не-де соромливо майне білим рукавом береза.

Минула осінь, одвіяла - відхурделила зима, настала бентежна пора рясту. Пан гуляв у себе в замку, у ярмі стогнали люди.

Вправа 2. Сконструуйте з наведених простих речень всі можливі безсполучникові речення з однорідними частинами; охарактеризуйте змістові відношення в цих реченнях.

1. Прошло літо. Настала осінь. 2. Стояла липнева спека. Багато відпочиваючих зібралося на озері. 3. небо прорізали вогняні стріли. На пільних дорогах знявся вихор. 4. У вихідний день ми влаштували суботник. Дорослі поїхали і поле збирати картоплю.

Вправа 3. Сконструуйте з наведених пар простих речень усі можливі різновиди БСР з неоднорідними частинами, Визначте смислові відношення між частинами в утворених конструкціях.

1.Зима стала ще суворішою. Вдарили люті морози. 2. Насунули грозові хмари. Пішов дощ.3. Стало сумно. Навкруги розкинулись безкраї

степи. 4. Серце забилося радісно. Ми під'їжджали до моря. 5. Вечір видався похмурий. Гості рано полягали спати. 6. Кожен повинен усвідомити необхідність бережливого ставлення до природи. Тоді її можна буде зберегти для майбутніх поколінь.

Вправа 4. Випишіть безсполучникові складні речення. Накресліть схему. Вкажіть смисловий зв'язок БСР.

Своїм мовним багатством і змістовним розмаїттям українські прислів'я і приказки охоплюють усі сторони життя людини: її погляди на світ, суспільні явища, громадські та родинні взаємини, побут тощо. Люди кажуть: «Посієш вчасно – збереш рясно». І жодного слова звідси не викинеш: тут сконцентровано багатовіковий досвід народу.

Вправа 5. Уважно прочитайте текст на ваших картках і поясніть вживання розділових знаків, використовуючи метод «Прес» (усно).

Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють, між ярами над садами верби зеленіють. Вночі несподівано задув північний вітер, небо скоро затягло хмарами. Сонце підбилося високо вгору; надворі стало душно. У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють. Дощ пройшов – подекуди ще стояли калюжі. Глянь на луг – не вся травиця ще потоптана упах. Зима стала ще суворішою: вдарили люті морози.

Вправа 6. Скласти речення за схемами.

1. Речення з рівноправними, незалежними одна від одної частинами.
2. Друга частина виражає причину того, про що говориться у першій.
3. Перша частина вказує на час або умову того, про що говориться у другій.
4. Друга частина доповнює, розкриває зміст першої частини.
5. Зміст обох частин зіставляється або протиставляється.
6. Друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій.

Вправа 7. Дослідження – трансформація: наведені речення перероблено із безсполучникових. Відновіть первісний вид цих прислів'їв, відкинувши сполучники. Між частинами складних безсполучникових речень поставте потрібні розділові знаки.

1. Коли здобудеш освіту, то побачиш більше світу.
2. Мир у світі таки буде, бо його хочуть усі люди.
3. Дерево міцне корінням, а людина трудовим горінням.
4. Якщо хочеш їсти калачі, то не сиди на печі.
5. Коли достигне яблучко, то само відпаде.
6. Більше діла, а менше слів.
7. Слово не горобець, бо коли вилетить, то не зловиш.
8. Брехня мов куля зі снігу, бо що далі котиться, то більше стає.

Вправа 8. Запишіть текст, розставляючи потрібні розділові знаки. Поясніть уживання коми, тире і двокрапки в простому і складному реченні.

Прислів'я і приказки стислі крилаті вислови в них сконцентровано життєвську мудрість і філософію народу. Своїм мовним багатством і змістовим розмаїттям українські прислів'я і приказки охоплюють усі аспекти життя людини її погляди на світ суспільні явища громадські та родинні стосунки побут тощо. Люди кажуть „Посієш вчасно збереш рясно”. І жодного слова звідси не викинеш тут сконцентровано багатовіковий досвід народу.

Вправа 9. З поданих пар простих речень утворіть спочатку безсполучникові, а потім, дібравши потрібний сполучник, - сполучникові. Додавши власні БСР, запишіть зв'язний текст. Дайте йому заголовок.

1. Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться вгорі і спускають на землю довгі мокрі коси.
2. Звечоріло. Лілова смужка далеких просторів повільно забарвлювалась багряним світлом заходу.

3. Сонце вже котилось на захід. Над полями здіймалась легка пара.

Вправа 10. Прочитайте текст. Які речення, на вашу думку, в нашій мові з'явилися раніше – сполучникові чи безсполучникові? Обґрунтуйте свою думку, доведіть на прикладах.

Україно, ненько рідна

Одне тільки слово « Україна» викликає тремке почуття захоплення, піднесення. Вимовиш це слово – і зразу ж уява малює безкраї поля золотої пшениці. Повноводі блакитні ріки, пишні квітучі сади. Земля щедро обдарувала цей край барвами, пахощами і звуками. Все має наша рідна Україна, через це багато страждань випало на її долю, на долю її дітей.

Численні вороги зазіхали на багаті українські землі, проте український народ боронив рідну землю, не шкодував для цього ні сил, ні енергії. Розум, кмітливість, сила волі допомагала вижити у часи лихоліття.

Та, напевно, найболючіше Україні - матері тому, що рідні діти її цураються, забувають рідну мову, пісні, нехтують звичаями, не пам'ятають обрядів.

А в звичаях і обрядах – мудрість народна, яка віками передавалася з покоління в покоління. В усі часи поганою вважалась та дитина, яка не берегла традицій батьків. Тож тепер на нас покладають надії, ми маємо відроджувати національну культуру, відроджувати забуті традиції рідного краю.

Вправа 11. Охарактеризуйте складні безсполучникові речення за структурою. Визначте речення з однотипними й різнотипними частинами.

1. Жива водиця всохнуть не дає: зніма утому, в спеку – прохолодить. 2. Я вірю в силу доброти, добро завжди сильніше злого... 3. Усі мовчять – щось мати каже. Цвітуть притишено слова. 4. Себе питаю: може, ще не пізно зібрати в слово молоде тепло? (В. Крищенко). 5. Є в людини стежка чи дорога із юнацьких, із далеких гін - сто разів вертає до порога і приводить серце на

поклін (А. Малишко). 6. Роде рідний! Не стлумить нашу жилаву породу – сто вітрів в ногах лежить мого роду і народу... (І. Драч). 7. Скоро сонечко пригріє, потечуть струмки, темний гай зазеленіє, зацвітуть квітки (Олександр Олесь). 8. Вдень почав танути сніг, капали краплі з дахів (В.Сухомлинський). 9. Спить на подвір'ї жито в снопах, сплять чорнобривці, сплять горобці у стрісі, спить і лелека на одній нозі (М. Вінграновський). 10. Гули бджоли над розквітлою липою, гули джмелі в тон розквітливому згасанню струн (Г. Чубач). 11. Бувають дивні на землі діла - серед зими черешня зацвіла (Д. Павличко). 12. Не вчи плавати щуку: щука знає цю науку (Нар. тв.).

Вправа 12. Розставте необхідні розділові знаки в безсполучникових реченнях.

1. Навкруги тишина тільки в незаглядних лісах шуміло мов придушені морські хвилі... 2. Доказом того нехай вам буде те коли б вам прийшло на думку йти деінде за «товаришку» я би просто не пустив вас. 3. Так я роблю вас уважною не робіть собі ніколи з того багато коли вам і відошлють назад рукопис. 4. Супроти іронії боролася я ще з дитинства нічого мене не боліло так не вражало так сильно як вона. 5. Заразом відчувала я мені відступала вся кров із лица. 6. Мені не раз здається ти покинеш все всі твої вироблені засади, всю твою улюблену працю. 7. Але я не останусь старою панною буду собі так незамужня жінчина а це щось зовсім інше. 8. Вона оглянулася похлоливо чи се та сама сторона котру вона так добре знала? (З тв. О. Кобилянської).

Вправа 13. Визначте різновиди складних безсполучникових речень. Розставте розділові знаки.

1. Нап'юся з живої кринички візьму доброти від землі (М.Сингаївський). 2. Неначе за вічну провину судилось людині оце побачити щастя у спину, а горе своє - у лице (Л. Талалай). 3. Був пізній вечір, зійшов червоний місяць (Ю.Яновський). 4. Санько раз у раз позирає у далеч над лугом піднімається чорна стіна... (В. Близнець). 5. Хай буде так пізнавши будень, у праці радісно

зростем! (О. Влизько). 6. Печаль моя ріка без переправи, на тому боці спогади живуть (Л. Костенко). 7. Мені нагадують людські серця крихке й тоненьке серце олівця зламати легко, застругати важче, списати неможливо до кінця (Д.Павличко). 8. Нічка осіння, похмура вітер по лісі шумить (А. Кримський). 9. Людей пильнує правда у житті брехня жене у нетрі непролазні (Д.Павличко). 10. Забудеш рідний край, тобі твій корінь всохне (П.Тичина). 11. Землі кланяйся низько до хліба будеш близько (Нар. тв.). 12. Безсмертя виростає не з могили воно встає з колиски до вікна в житті його велика таїна (Д. Павличко).

Вправа 14. З поданих простих речень скласти БСР, накреслити схеми:

1. Великий портрет Тараса Шевченка висів у мене над столом. Змалку я вже знала його в обличчя.

2. Я уявляла високу гору над Дніпром. На ній височіє могила.

3. Я нетерпляче чекав Шевченкового ювілею. На причалі було святково, багатолюдно, грала музика.

4. Миготіли береги Дніпра. Погода була чудесна. Сила-силенна народу поспішала до Канева на пароплавах, катерах, ракетах і суходолом на машинах.

Вправа 15. Доповнити початки складних речень так, щоб утворилися безсполучникові, урахувавши типи смислових відношень, подані в дужках.

Немає у нас ні одного достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка...(пояснення).

Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний...(причина).

Всюди він був рідним між своїми...(доповнення)

Будеш вслухатися в Шевченкове слово...(умова-наслідок).

Я роздобув собі «Кобзаря»...(доповнення).Простими словами Шевченко зумів полонити нашу душу...(зіставлення).

Вправа 16. З-поміж безсполучникових складних речень вилучити «зайві» речення.

У першій половині сорокових років Шевченко був уже досить популярний як поет у громадських і літературних колах, він часто бував на вечірках у Євгена Гребінки. У Гребінки Шевченко зустрічав земляків-українців. Уся ця різноманітність вражень не витісняла в Шевченка палкої надії побувати на батьківщині, він мріяв про неї і в розкішній майстерні Брюллова, і в гостях у літераторів. Земляки-українці, заїжджаючи в столицю, вперто запрошували його на Україну. У 1843 році мрія ця, нарешті, справдилася – Шевченко приїхав у рідні місця. У вересні цього року він відвідав Кирилівку, погостював кілька днів у свого брата Микити, побачив рідних і близьких.

Вправа 17. Прочитайте пари складних речень. З'ясуйте, чи можна вважати їх граматичними синонімами. Визначте смислові відношення між частинами складних сполучникових речень

1. Мені здається, що пейзажі в нас на Україні якоїсь приголомшливої краси й величі. - Мені здається: пейзажі в нас на Україні якоїсь приголомшливої краси й величі.
2. Біжить за вітром пшениця, немов табун лисиць, і блищать на сонці хвилясті хребти. - Біжить за вітром пшениця, немов табун лисиць, блищать на сонці хвилясті хребти.

Вправа 18. Випишіть спочатку речення з однорідними членами, а потім – безсполучникові складні речення.

1.Прощай усе: поля, діброви, Дніпро широкий, бір сосновий, убраний в ранню росу. 2. До вас, завзятці-юнаки, борці за щастя України, кладу найкращії думки, мої сподіванки єдині. 3. В вас молода ще грає кров, у вас в думках немає бруду, палає в серці ще любов до обездоленого люду. 4. Топить нас глибоке горе, ним до краю душі повні. 5. Із садочка красно пахощами віє;

стеляться сутіні, тумани лягають; кетяги з калини в вікна зазирають. 6. Щось гуде струною на бужку близенько; в лузі за вербою тьохнув соловейко. 7. А буря злюча дуби з корінням вирива, здіймає, гонить хвилі-гори на почорнілім, лютім морі; реве і стогне, і рида, І човна бідного гойда понад безоднею хисткою. 8. Куди не глянь – просторо й ясно всюди, страшних мурів не видно навкруги; не чуть плачу: далеко хижі люди... 9. Не осяє тії ночі навіть промінь золотий; змовкли струни вже співочі, погаса вогонь святий (З тв. М.Старицького).

Вправа 19. Спишіть. Проаналізуйте безсполучникові складні речення з неоднорідними частинами, з'ясуйте наявні тут смислові зв'язки та засоби вираження їх. Поясніть ужиті розділові знаки.

1. Налагодь струни золоті: бенкет весна справляє (О. Олесь). 2. Як зараз бачу: пінилась вода. у видолинки запали тіні... (Л. Таран). 3. Промчався вершник по німій Полтаві – у серці міста громом віддалось (Л. Костенко). 4. Гаї шумлять – я слухаю. хмарки біжать – милуюся (П. Тичина). 5. Різець в руках у скульптора ожив: чоло людини глянуло з граніту (М. Яременко). 6. Любий гляне – серце в'яне, жито зеленіє, нелюб гляне – вінок в'яне, личенько марніє... (М. Никончук). 7. День обіцяє бути погожий: на небі ні хмариночки, ні плямочки (Панас Мирний). 8. Мені снилось: я мельник в старому млині. 9. Геть із мулу якорі іржаві – нидіє на якорі душа! 10. Легкі зморшки обличчя вкрили – це життя трудового плід (З тв. В. Симоненка).

Вправа 20. Перебудуйте, де це можливо, безсполучникові складні речення на сполучникові й запишіть. В яких випадках ви обрали сполучник сурядності, а в яких підрядності? Обґрунтуйте свій вибір.

1. Відшуміла щедра злива – в передмісті тиша й спокій (Л. Тельнюк). 2. З-за садка крізь голе віття жовто сяяло сонце, пахло ще не підопріле, росяне листя; холодне після вранішнього приморозку, воно лежало попід кожним деревом пухкими купами (Григор Тютюнник). 3. Пахне росами й зорями

жниво, плачуть збіжжям дозрілим жнива (С. Пушик). 4. Наснився мені чудернацький базар: під небом, у чистому полі, для різних людей, для щедрих і скнар, продавалися різні долі (Л. Костенко). 5. Шануй гніздо старого чорногуза – він стереже і клуню, і стіжок (П. Филипович). 6. На схід сонця квітнуть рожі: будуть дні погожі (П. Тичина). 1. Ось тьохнув щасно соловей – її ж нема (М. Старицький). 8. Ген-ген туман густий вже огорта наміткою діброви; з чола твого, мов хвилі ті шовкові, розсипались під промінь золотий (М. Старицький).